

Ulenspiegel 1350-1950?

Over het Anthroponiem en de „Ulenspiegel-Klankwet”

Tevens proeve van historisch-vergelijkend
taalonderzoek volgens de methode der homo-
niemisch-synoniemische schakels

door Dr JOS. DUPONT

I. Waarom de naam tot nu toe onverklaard bleef — Plan en methode van onderzoek

Onder de geleerde studies over het duits volksboek van 1515, en de daarop berustende Ndl. bewerking van circa 1519 — een rudis indigestaque moles! — heeft het anthroponiemisch probleem (men mag wel zeggen raadsel) dat de naam Ulenspiegel stelt, sedert lang een voorname plaats bekleed.

Dat probleem is in feite van groter belang dan men zou vermoeden. Het wil mij inderdaad schijnen dat de verder voorgestelde oplossing ervan in allernauwst verband staat met verschillende andere vragen der Eulenspiegelforschung, als daar zijn : heeft de held werkelijk geleefd, is zijn grafsteen met inschrift authentiek, waar en wanneer ontstond het Hgd. volksboek, werd het, ja of neen, naar een Ndd. origineel bewerkt?

Op die vragen heb ik, in een afzonderlijk artikel, ver

schener in De Vlaamse Gids (1), voorlopige antwoorden voorgesteld, die ver afwijken van de gangbare meningen, en tot een hernieuwd onderzoek aanzetten. De stof van dat artikel viel buiten het kader van deze Handelingen; omgekeerd kon daar niet worden ingegaan op het zuiver taalkundig probleem, dat nu hier ter sprake komt. De twee studies vullen elkander aan; maar met enkele, korte, herhalingen heb ik het hier volgende taalkundig gedeelte toch zo trachten op te stellen, dat het ook op zichzelf een geheel vormt.

Er bestaan een rond dozijn verschillende verklaringen van de naam Ulenspiegel, wat al dadelijk doet denken aan de overvloed van geneesmiddelen, die men aanprijst voor een hopeloze ziekte. Dat alle tot nu toe aangewende pogingen werkelijk hopeloos waren, is te wijten aan de volgende twee oorzaken: 1° met de „vanzelfsprekende” vooropstelling dat „der erste Bestandteil einwandfrei feststeht” — zo bijv. Krogmann (2) — hebben alle zoekers in de samengestelde naam een, ook samengestelde, zinnebeeldige betekenis gezocht, waartoe de tekst van het volksboek toch hoegenaamd geen aanleiding gaf; 2° niemand heeft vermoed dat het eerste bestanddeel *ûlen* een

(1) *Ulenspiegel 1350-1950? Over het volksboek en zijn auteur, de held en diens naam.* De Vlaamse Gids, Nov. 1950. Een dagbladartikelje dat de viering van het zesde eeuwfeest te Mölln (Holstein) aankondigde, was voor mij aanleiding om een, voor meer dan twintig jaar verzamelde, documentatie over de klankevolutie *wi > û*, waarbij ook de naam Ulenspiegel te pas kwam, te ordenen met het oog op publicatie. De navorsingen die voor die naam nodig bleken, hebben mij verplicht de voornaamste werken en artikels over het volksboek te doorlopen. Een ongezocht gevolg hiervan was dat ik mij heb laten verleiden tot een Jubileum-lezing over het volksboek, op de pleno-vergadering van de Znl. Maatschappij voor Taalkunde en Geschiedenis van 7 Mei jl. Het artikel in De Vl. Gids is een om- en bijgewerkte versie van die lezing, welke in mijn oorspronkelijke bedoeling niets anders zijn moest dan een omlijsting van de anthroponiemisch-taalkundige studie.

(2) Zie kapittel V.

ouder *wilen* voortzette, om de eenvoudige reden dat geen enkele Hist. Gr. voorbeelden, of zelfs maar één enkel voorbeeld geeft van de klankovergang *wî* > *û*, die zowel in het Engels en Ndl. als in het Ndd. voorkomt. Deze lacune is wel gedeeltelijk te wijten aan de uitzonderlijke polysemie en bimorfie van germ. *hwîlô*, evenals aan de onvoldoende aandacht die tot nu toe geschonken werd aan de zinfonetiek als woordscheppende kracht, maar zij vindt haar voornaamste oorzaak in de dwang der Ausnahmslosigkeit (1).

(1) Het lijkt mij overbodig, en het zou ook onbegonnen werk zijn, de bestaande verklaringen van de naam Ulenspiegel te weerleggen. Over de meest beruchte, echt „uilespiegelse” interpretatie handelt N° 21. Een nieuwe (Ulenspiegel = Krugspiegel), verschijnt in het eerstvolgend nummer der Leuv. Bijdragen, waar ze gevolgd wordt door een weerlegging van mijn hand. Een volledig overzicht van al wat voorgesteld werd, gaven, ieder met een nieuw eigen voorstel, W. KROGMANN, *Ulenspiegel*, Ndd. Jb., LVIII-LIX, 1932-33, p. 104-114 en G. F. LUSKY, *Was bedeutet der Name Ulenspiegel?* in Z. f. D. Phil., LXIII, 1938, p. 235-251. De verklaringen van deze auteurs worden weerlegd in kap. V van deze studie. In hun inleiding op de herdruk van het *Ndl. Volksboek*, Antwerpen, 1948 (Klass. Galerij, N° 42) gaven L. DEBAENE en P. HEYNS, p. xx-xxi een zeer beknopte opsomming der bekende hypothesen. Op p. xxi-xxiv verdedigen deze auteurs ook een eigen opvatting van het traditioneel type, nl. „*uil in spiegel*”, wat zou betekenen dat de schalk met zijn oorspronkelijke tekening — dus niet met die van de grafsteen noch die van de oudste prenten (zie verder II), maar met een zuiver hypothetische oudere, waar de uil *in* de spiegel getekend was — tot de gefopten zei: „kijk, gij domme uil, in deze spiegel; dan zult ge er uw zelfgenoegzame tronie in zien!”. Die tekening, als uitgangspunt voor de naam, zou dan van vóór 1350 moeten dateren, aangezien de naam dan reeds geattesteerd is. En die Uilenspiegel van vóór 1350 moest dan ook reeds de schalk van het minstens 150 jaar jongere volksboek zijn. In feite is de held van het volksboek een creatie van zijn auteur, waarmee de Ulenspiegel van 1350 niet veel meer dan de naam gemeen had. Het is een anachronisme hem de gepostuleerde uitroep toe te schrijven; de veronderstelde tekening is vóór 1350 ondenkbaar, en er bestaat ook geen enkele aanleiding om haar bestaan te postuleren, dan juist de... voorgestelde interpretatie van de naam. Maar het voornaamste argument tegen de verklaring is het, door heel de volgende studie bewezen, feit dat er bij zijn ontstaan in 't geheel geen *uil* aanwezig was in de naam.

Wij zullen eerst, met de gegevens van het volksboek, aantonen dat de naam Ulenspiegel geen tweeledige, zinnebeeldige, maar een globaalmetaforische benaming is, en dat hij oorspronkelijk een boeknaam op *-spiegel* was. Daarna zullen we, met een groot aantal voorbeelden, de klankevolutie *wil* > *ûl* bewijzen, waaruit als corollair volgt dat het eerste lid van de te ontraadselen naam wel degelijk uit *wilen* kán ontstaan zijn.

Dit hoofddeel onzer studie zal bestaan uit twee onderafdelingen : de eerste brengt een overzicht van het woordmateriaal, en terloops de verklaring van een aantal woorden en gezegden, die geen afzonderlijke monografie eisen ; de tweede brengt, in een serie korte monografieën, de verklaring der woorden en gezegden, die in het materiaaloverzicht alleen konden worden gesitueerd.

Daarop volgt dan een hoofdstuk, waarin wordt aange-toond dat Ulenspiegel effectief op **wilenspiegel* teruggaat : de bewijsvoering steunt op, in het materiaaloverzicht verspreid liggende, gegevens, die ons toelaten te bevestigen, resp. met grond te vermoeden, dat de naam Ulenspiegel een aantal equivalenten gehad heeft, te weten (Till) von Utzen, (Nicl.) von Wyle, (Till) van Kalm, (Joh. en Arnd) van Lunen, welke, om als dusdanig begrijpelijk te zijn, een primitief **wilenspiegel* postuleren.

Een volgend hoofdstuk, eigenlijk een supplement over historische fonetiek, met een serie etymologieën, waaruit blijkt dat de klankovergang niet alleen heeft plaats gehad in *ûl* < *wil*, maar ook *wî* tot *û* herleid heeft in andere gevallen, moet wegens beperkte ruimte uitgesteld worden.

Het opstel besluit dan met een beknopt overzicht der resultaten en een woord over de doelstelling.

Ik wil er hier uitdrukkelijk op wijzen dat het klankhistorisch gedeelte van deze studie staat in het teken der

„Lautforschung ohne das Leskiensche Axiom” zoals die uitstekend, alhoewel natuurlijk onvolledig, geschetst werd door ED. HERMANN in zijn boek *Lautgesetz und Analogie* (1), maar dat ik de daarbij aanknopende beschouwingen, waartoe deze studie om zo te zeggen dwingt, in andere samenhang hoop te verwerken.

De werkmethode in het *wil* > *ül* gedeelte berust op een eigen opvatting van de semantische evolutie, die gezien wordt als een steeds onberekenbare opeenvolging en wisselwerking van homoniemische en synoniemische schakels (2). Door de tussenkomst van een of meer, per se paralogische, homoniemenverwisselingen ontstaan in de semantische keten woorden en gezegden, die a posteriori met geen enkele redelijke begripsassociatie kunnen verklaard worden. Om de oorsprong van dergelijke, door mij verder

(1) EDUARD HERMANN, *Lautgesetz und Analogie*, Abh. Ges. Wiss. Göttingen Phil.-Hist. Kl. N. F., XXIII, 3, 1931. Zie vooral p. 42, § 28 en p. 47 vlg. Wat p. 38, § 24 over homonymie geboden wordt, is voor beduidende aanvullingen vatbaar.

(2) Een rationeel ingedeelde semantiek zou m. i., behalve een algemene inleiding, twee volkomen gelijkwaardige boeken moeten bevatten, het ene onder de titel *Homonymie of Vorm-analogie*, het andere onder die van *Synonymie of Begrips-analogie*. Een derde boek moet dan gewijd worden aan de wisselwerkingen van *Homoniemen en Synoniemen*. Onze gangbare semantiek heeft feitelijk alleen het boek synonymie uitgewerkt, dat ze zo niet noemt, omdat het woord synoniem zijn synchronische bijnuance van vóór de tijd der historische taalstudie heeft behouden, en daardoor stilistisch en didactisch belast is. Over de homonymie kregen we tot nu toe niet meer dan enkele disparate, veelal sceptisch-medelijdende opmerkingen, omdat het universeel en groot belang van dit taalverschijnsel niet werd ingezien, of zelfs uitdrukkelijk ontkend.

Dat is een nawee van de normatieve logica, die — trots alle affirmatie van het tegendeel — de taalwetenschap blijft beheersen, terwijl het taalleven alleen door de natuurlijke logica, d. i. de analogie, beheerst wordt. Zolang men als een onbesproken dogma zal geloven dat de geest van de gedachte uitgaat, en niet van haar inkleding, het woord, terwijl de spraakmakende mens in feite zowel van het klankcomplex uitgaat als van zijn inhoud, zolang zal er geen kans zijn om tot een helder en volledig inzicht te komen, noch van de taal, noch van ons hele geestesleven in al zijn uitingen.

pseudo-figuurlijk genoemde, woorden en gezegden te ontdekken moeten we de weg der ontwikkeling in omgekeerde richting afleggen, d. i. de successieve synoniemen en homoniemen terugvinden, die van eindpunt tot uitgangspunt voeren.

Men heeft in de etymologie steeds als probant aanvaard één rechtstreekse synonymie, en in veel gevallen neemt men ook wel een successie van twee, licht divergerende, synoniemen aan om een bepaalde betekenis te verklaren. Bij de gepostuleerde opeenvolging van drie of meer synoniemische stadiën vervluchtigt de overtuiging, omdat de mogelijke, occasionele synoniemen veelvuldig zijn. De steeds vlottende *inhoud* der taaltekens ontnemt aan een ietwat lange synoniemische keten alle houvast.

Die vinden we wel in de homoniemen, omdat hier één enkel, in klankgehalte strict bepaald, teken tegelijk twee semantische waarden moet bezitten, waarvan de ene bij het voorafgaande, en de andere bij het volgende, volkomen disparate, stadium moet aansluiten. Aan dit uiterst nauw omschreven vereiste kan, in één bepaalde taalperiode en taalstreek, praktisch nooit meer dan één enkel klankcomplex voldoen. Waar we een dergelijke mijlpaal met Janushoofd kunnen planten, en er aan weerszijde de loshangende schakels op adequate wijze aan kunnen vasthechten, krijgt de getekende ontwikkeling een zo hoog coëfficiënt van waarschijnlijkheid, dat ze in feite als volkomen zeker mag aanvaard worden.

Slechts bij enkele der behandelde gezegden leek het mij nuttig en nodig de keten met haar schakels expliciet te tekenen. Die voorbeelden volstaan om een duidelijk inzicht te geven in de evolutie, zoals ik ze zie, en tevens in de gevolgde werkmethode.

Die methode versmaadt geen enkel der traditionele hulpmiddelen, zij voegt er alleen maar een nieuw bij, dat

echter een heel speciale eigenschap bezit : het kan op gewaarborgde wijze de lacunes onzer documentatie aanvullen, en de historische taalstudie in zekere zin emanciperen van de slavernij der „Belegstellen”, die er schuld aan is, dat ontelbare taalkundige raadsels onopgelost blijven (1).

Voor meer bijzonderheden over het, steeds uniforme, schema der homoniemenverwisseling $A = [B = B'] = A^2$, waaruit de overbruggende factor $B = B'$ spoorloos kan verdwijnen, en waarvan dikwijls alleen A^2 overblijft, moet ik de lezer verwijzen naar mijn uiteenzetting in de Handelingen van 1949, p. 245-254, mijn daar p. 243 geciteerde vroegere studies, en mijn artikel „Woordkaarten en Homoniemenstudie” in het *Feestalbum L. Grootaers*, 1950,

II. Het anthroponiem Ulenspiegel is een globaal-metaforische benaming — Het was oorspronkelijk een boeknaam op -spiegel

De enige plaats waar ons iets expliciets wordt medegedeeld over de naam van de held, is de 40ste hist. (2). Nadat hij 'snachts het hele gereedschap van een smid, die hem voor 't lapje gehouden had, aaneen gesmeed had, trok Ul. er 'smorgens vroeg stikem vandoor. Alvorens hij ging schuiven, tekende hij iets op de deur „ein antlit dz sieht als ein ül”. Immers „Ulenspiegel het dis gewonheit : wa er ein büberey thet, da man in nit kant (1519 : oder seinen namen wusst), da nam er kreiden oder kolen, und malet über die thür ein üle und ein spiegel, und schrieb darüber zu latin : hic fuit.”

(1) Zie ook de drie laatste alinea's van N° 11.

(2) Over de 19de hist., waarin men ook een zinspeling op de naam gezien heeft, zie III, N° 5.

Daar de smid niet kon lezen, haalde hij er de pastoor bij. Die had vroeger op de latijnse school zeker Ulenspiegel-grappen beleefd, waarvan de auteurs aldus tekenden en wist er het fijne van. „Dz bedüt so vil als : hie ist Ulen-spiegel gewesen” zei de geniepigerd, en hij verweet de smid olijk hem niet op tijd geroepen te hebben, zodat hij ook eens de schalk had kunnen zien, over wie... hij al zo veel had horen vertellen ! „Hoe kon ik U zeggen wat ik zelf niet wist” antwoordde nors de smid, die niets vermoedde van pastoor's guitigheid, „und nimpt die kolquest, und wischet das über der thüren uss, und sagt : ich will keins schalks *wappen* an meiner thüren haben”.

Datzelfde *wapen* in een speciale combinatie, door de slotprent bevestigd, nl. „ein eul und einen spiegel den die eul in den klowen het” beitelt men dan — volgens de 95ste hist., die blijkbaar een secundair bijlapsel is — op Ulenspiegels grafsteen. En we vinden het in identische combinatie, maar nu als kopstuk van een soort burleske wapenstandaard, op de titelprent van het Ndl. volksboek van circa 1519.

De tekening die de smid in zijn — door de auteur gewilde ! — naïefheid, en die het, zeker apocriefe, grafschrift opzettelijk-burlesk als wapen beschouwt, is natuurlijk niets anders dan een, a posteriori verzonnen, rebus-interpretatie van de reeds lang te voren bestaande naam : *Ul en spiegel hic fuit* = Ulenspiegel is hier geweest, dat heeft U Ul gelapt. Voor de verklaring van de naam brengt die tekening precies zoveel bij als bijv. de denkbare wapens „een drijftol onder een groene boom”, „een springende aal”, „een speld en een doorn” zouden bijbrengen voor de verklaring van de resp. familienamen Tollenboom, Springael en Speldoorn, of ook het rebusraadsel „(een) boon apart” voor die van de naam Bonaparte, namelijk hoegenaamd niets.

Zoals normaal in rebus-tekeningen, een modaliteit van het woordspel, werd ook in deze beeldschrift- of rebus-handtekening, ieder bestanddeel van de naam moedwillig verwisseld met een homoniem, dat per se geen zinnebeeldige betekenis hoeft te hebben, en er in veruit de meeste gevallen ook hoegenaamd geen heeft.

In casu identificeerde men het eerste lid met zijn etymologisch homoniem Mnd. *ül* = uil, en het tweede met zijn semantisch homoniem *spiegel*, toiletvoorwerp, terwijl noch dit voorwerp, noch de vogel uil met de oorspronkelijke bestanddelen bedoeld werden.

Ulenspiegel was, zoals ik verder zal trachten te bewijzen, de regelrechte voortzetting van een ouder **wîlenspiegel*, woordelijke vertaling van *Speculum Otiorum*, d. i. *facetiarum*, (met *wîle* = otium, in de betekenis scherts, grap, die eigen is aan zijn fonetisch doeblet Mnl. *gîle*), benaming van een collectie *fabulae otiosae*, kortswijlige anecdoten en boerden (1).

Een boekje met de gepostuleerde titel kan in Nedersaxen, speciaal in het Brunswijkse, werkelijk bestaan hebben, al is daar, voor zover ik zie, niets over bekend (2). Daarin had dan nagenoeg ieder historietje zijn eigen, meestal nameloze held; maar van iemand die graag met

(1) *Fabulae otiosae* werden reeds veroordeeld door het Penitentiale Egberti (8ste e.) en door de Capitula ad Presbyteros van Hincmar (9de e.).

(2) Het dorp Kneitlingen, waar volgens het volksboek Ul geboren werd, ligt aan de zuidwestrand van een heden nog bestaand uitgestrekt woud, de Elm genaamd. In het volksboek heet dat woud Melme, uit *in dem elme* (cf. talrijke *m*-prothesen van die soort in plaatsnamen, Z. f. d. Ma., 1919, p. 68). Aan de overzijde van de bergachtige woudstreek ligt Helmstedt, op ongeveer 30 km. ten O. van Brunswijk. In Helmstedt werd in 1248 een latijnse stadsschool opgericht, de eerste en gedurende de hele 13de eeuw de enige in het Brunswijkse. Was het gepostuleerde *Speculum Otiorum* misschien in die school ontstaan? Cf. EM. MICHAEL, *Geschichte des Deutschen Volkes*, II, p. 419, waar werken geciteerd worden die mij ontoegankelijk zijn. Zie echter p. 140.

historietjes uit dat boek, of met andere van dezelfde soort uitpakte en ze aantrekkelijk wist te vertellen, kon men dan zeggen : hij is een echte *wilenspiegel*.

Hier hebben we m. i. de verklaring van de in 1335 opduikende, en nog veel later, op verschillende plaatsen in Nederduitsland geattesteerde persoonsnaam, natuurlijk zuivere toenaam, maar die, zoals iedere toenaam, als een soort familienaam kon dienen, in de onvaste zin die dat begrip toen had.

Eerst veel later, denkelijk rond 1483, en waarschijnlijk in Zuid-Duitsland, is een geestig auteur, die het woord *Ulenspiegel* én als boeknaam én als toenaam kende, op de gedachte gekomen, aan de disparate helden van een collectie door hem verzamelde korte boerden de uniforme naam *Ulenspiegel* te geven. Diezelfde man heeft dan ook aan zijn factum de, zeer oppervlakkige, vorm van een biografie gegeven, wat hem verplichtte het geheel af te ronden met enkele historietjes over geboorte en kinderjaren en over het einde van zijn held.

Bedoeld auteur was waarschijnlijk een in Zuidduitsland studerende of docerende Nedersaxer. Mogelijk is het dat hij alleen stof en gegevens verstrekte aan een zuidduitse vriend, die dan de eigenlijke opsteller was. Maar het ontstaan van het volksboek is op zichzelf een heel probleem, dat al enorm veel inkt heeft doen vloeien, en waarop ik niet verder mag ingaan, daar het mij hier alleen te doen is om de naam.

Om de hypothese *Ulenspiegel* < *wilenspiegel* te bewijzen, moeten we de twee bestanddelen van het woord afzonderlijk onderzoeken. Daar het eerste een taalkundig, fonetisch en semantisch, probleem op zichzelf stelt, reserveren we het voor de volgende kapitels, en beschouwen dus eerst het bestanddeel *-spiegel*.

De naam *Ulenspiegel* is uniek in zijn soort ; er bestaat

geen tweede anthroponiem op *-spiegel*; maar we vinden, zowel in het Mnl. en Mhd. als in het Mnd. talrijke andere composita met dit tweede lid. Alle zijn namen van boeken: *Saxenspiegel*, *Vorstenspiegel*, *Lekenspiegel*, *Krankenspiegel*, e. a. meer. Van toen de H. Augustinus rond 427 een verzameling voorschriften uit de Bijbel *Speculum* noemde tot op heden, heeft het woord lettergewrochten aangeduid, die de vorm van collecties vertoonden. Het jongste voorbeeld, dat mij, in een prospectus, onder de ogen kwam, is de *Bomenspiegel voor de Wandelaar* door W. LECLERCQ van 1949.

De meeste van die boeken waren natuurlijk van didactische aard en behelsden voorschriften, zedelessen, leerrijke geschiedenissen. Zo, behalve de reeds geciteerde, bijv. nog het *Speculum Ecclesiae* van HUGO VAN ST. VICTOR (12de e.), het drieledige, encyclopedische *Speculum Majus* van VINCENT VAN BEAUVAIS, waarvan een deel door MAERLANT bewerkt werd in zijn *Spiegel Historiae*, het *Speculum Juris* van GUILL. DURAND, beide van de 13de e., *Le Myreur des Histoires* van JEAN D'OUTRE-MEUSE (14de e.).

In vele tientallen overwoog het anekdotisch, karakter: zo reeds in het *Speculum Regum* van GODFR. VAN VITERBO (1183), in *Le Mireur du Monde*, beter, ook bij ons, bekend onder de titel *Des Coninx Summe* (orig. 1279), in de *Mnl. Spiegel der Sonden* (14de e.). Een loutere collectie anekdoten was het enorme *Speculum Exemplorum*, dat in 1481 in Duitsland gedrukt werd, maar zeker veel vroeger in hs. verspreid was. Zelfs de *Rozenroman* stond bekend onder de naam *Spiegel der Minnen*.

De titel dekte ook al vroeg satirische dingen, die zo gemakkelijk als het exempel overhielden naar grap en boerde. Zo reeds in de 12de e. het *Speculum Stultorum* van NIGEL WIREKER, en in de 14de *Le Miroir de Mariage* van

EUSTACHE DESCHAMPS. BRANT's *Narrenschiff* van 1494 kreeg van de auteur zelf (Vorrede v. 31) de ondertitel *Narrenspiegel*, nauw verwant met **wilenspiegel* (zie III, N° 5 en p. 142, noot).

Zoals alle werken van belang in de M.-E., waren de meeste Specula over heel West-Europa verspreid, en vele kenden een grote populariteit. Het meest verspreid was wel het *Speculum Humanae Salvationis*, dat waarschijnlijk opklimt tot de 13de e., en waarin talrijke vertellingen uit de gewijde geschiedenis, de klassieke oudheid en de volks-overlevering verwerkt werden (1).

Een ongelooflijk succes viel ook ten deel aan de *Kersten-spiegel* van DIRK VAN MUNSTER, een soort Catechismus met anekdoten, die ook bij ons verspreid was en o. a. in 1477 in het Ndd. gedrukt werd.

In Nederduitsland kende men behalve de vier in het begin geciteerde Spiegel en enkele der verder aangehaalde, nog talrijke boeken met die titel, zoals men o. a. kan zien in W. STAMMLER's *Geschichte der Ndd. Litteratur* (2). De veronderstelling dat in het Brunswijkse, vóór 1335 een *Speculum Otiorum* bestaan heeft, is dus zeer plausibel.

Reeds LAPPENBERG had, in de inleiding op zijn *Ulen-spiegel*-uitgave van 1854 de vraag gesteld of de naam niet op één lijn te stellen was met Saxenspiegel en dgl. Maar hij antwoordde zelf negatief, omdat hij niet inzag hoe een boektitel tot bijnaam voor een individu, kon worden, en omdat hij niets wist aan te vangen met het eerste lid,

(1) Oudste bekende text van 1324. Over dit „nicht genügend erforschte” boek, dat met de *Biblia Pauperum* verwant is, cf. EMIL MICHAEL, *Geschichte des D. Volkes*, II, p. 115-116.

(2) W. STAMMLER, *Geschichte der Ndd. Litteratur*, Leipzig, 1920, p. 39-45. Voor het Mnl. cf. J. VAN MIERLO, *Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlantse Letterkunde*, Brussel, 1941, o. a. p. 107-108, 137, 204, 206, 208.

waarvan de betekenis *uil* voor hem buiten alle twijfel stond.

De eerste moeilijkheid werd hierboven opgelost, de tweede moeten we nu uit de weg ruimen, door te bewijzen dat in het eerste bestanddeel van Ulenspiegel niet de vogelnaam *úl* steekt, maar een homoniem *úl* uit **wíle* = scherts, grap.

III. Het eerste bestanddeel van Ulenspiegel ontstond uit *wílen* — Bewijsmateriaal : uil en zijn synoniemen — De homoniemen van uil en hun synoniemen (1)

1° Eerst bij het slot dezer studie zal de lezer inzien waarom hier een zo uitvoerig overzicht moest gegeven worden van het woordmateriaal, dat samen de, in de titel aangeduide, semantische massa vormt. Het feit dat ik het, op zichzelf onbeduidend, Uilenspiegel-raadsel ondergeschikt heb aan een hogere doelstelling, is daar slechts in uiterst geringe mate verantwoordelijk voor. Alleen reeds de direct op Ulenspiegel betrekkelijke, zowat overal verspreide, synonymie *wíle* = *lúne* eiste praktisch de zelfde uitvoerigheid.

Het overzicht werd opgesteld met het oog op al de mij bekende, tot nu toe niet of verkeerd verklaarde woorden en gezegden, die rechtstreeks of onrechtstreeks met de equatie *uul* = *wíl* een adequate interpretatie krijgen. Er zullen mij natuurlijk wel enige woorden en gezegden van die soort ontsnapt zijn, en mijn overzicht maakt dus geen aanspraak op volledigheid. Zoals het hier volgt, is het op zichzelf reeds zeer leerrijk. Het vestigt o. a. de aandacht

(1) De lezer die alleen belang stelt in de verklaring van de naam *Ulenspiegel*, wordt dringend verzocht dit hoofdstuk en N° 11 tot 20 van het volgende over te slaan.

op een vijftal tot nog toe onopgemerkte gevallen, waar de zifphonetiek als woordscheppende factor optreedt; het toont aan hoe oneindig veel rijker en ingewikkelder de semantische ontplooiing geweest is dan haar uitgangspunt en eindpunt laten vermoeden, en het ondermijnt zeer diep de, als een onbesproken dogma gevestigde, opinie, dat de geest van de gedachte uitgaat en niet van haar inkleding, het woord.

Van de talrijke, onverwachte, verklaringen, die in afzonderlijke kleine monografieën op dit overzicht volgen, zouden de meeste, ieder afzonderlijk, op veel scepticisme stuiten. Zij krijgen hun bewijskracht vooral door de massa waarvan ze deel uitmaken: en dat ook was een voorname reden om tot een zo uitvoerig overzicht te besluiten.

2° Tegenover Ohd. (*h*)*iuwila*, Mhd. (*h*)*iuwel*; *iule*, Hgd. *Eule* en het verb. Ohd. *hiuwilôn*, *hiulôn*, Hgd. *heulen*, waarbij Limb. *ül* en *hülen*, wenen, staan Ohd. Os. *hâwo*, Mhd. (*h*)*ûwe(l)*, *ûle*, Ags. *ûle*, Eng. *owl*, Ndd. *ül* en het verb. Os. *hûlôn*, Meng. *houlen*, Eng. *to howl*. Het voorstadium van Mnl. (*h*)*ule*, *uul* en (*h*)*ulen* kan zowel *û* als *iu* gehad hebben. Het Nederrijns kent *ül* en *ül*, zoals te verwachten in een overgangsdialect.

Het *Straatsburgs Volksboek* van 1515 schrijft *ül* of *ûle*, en in de 19de en 95ste hist. (wsch. bijlapsesels) *eul*; maar het heeft steeds, ook met minuskel *Ulenspiegel*. De samensteller verstond *ül* als *eule*, maar die vorm was vreemd aan zijn streektaal, en hij behandelde *Ulenspiegel* opzettelijk als een eigennaam. In taalkundig opzicht is Ndd. oorsprong van de naam *Ulenspiegel* het waarschijnlijkst. En daarvan maken de Brunswijkse optekeningen van 1335 enz. een, praktisch volledige, zekerheid.

De *-ila* formaties zijn vr., maar in het Mnl. zijn *ule* en *uul* m. en dit geslacht komt ook in het Ndd. voor naast

het vr. De overgang was wel toe te schrijven aan de nom. zonder *-e*, waarbij zich ook invloed der homoniemen deed gelden.

Als synoniemen dienen hier alleen vermeld : KIL. *huyben* (zie N° 12), Hgd. *Kauz*, KIL. *kuytwl* (zie N° 20 en p. 88. noot 1) ; en Os. *hák* (zie N° 19 en 20).

3° Het voornaamste homoniem van de vogelnaam was *úle* < *wíle*, germ. **hwílô* f. tijdruimte, tijdstip, uur. In de Westgerm. talen had dit woord meestal een archaische nom. sg. zonder uitgang van het type Os. *hwíl*, die ook als indeclin. voor andere casus fungeerde. De Dat. pl. *hwílum*, oorspronkelijk bij tijden, bij beurten (zie N° 7) werd zeer vroeg adverbiaal gebruikt met de betekenis in of van (oude, verleden) tijden, olim, en diende reeds in de middelperiode als adj. indecl. = defunctus.

Hierbij horen : Ndd. *Ulenpingsten* en zijn door zinfonetiek, synonymie en homonymie vervormde var. *Op Plumenpingsten* (zie N° 11).

In pregnant gebruik kwam *wíle* tot de bet. „voor iets geschikte tijd”, *opportunitas*, waarbij, door homonymie en synonymie, het gezegde : *sijnen huyben weten* (zie N° 12).

4° Het woord *wíle* bezat verschillende andere nuances : Got. *gahweilains* was oponthoud pause, rust, Ags. *hwíl*, pause, en On. *hwíla* betekende, zoals het etymologisch verwante lat. *quies*, rust, rustplaats, bed, kooi. Nauw verwant zijn de nuances van Ags. *hwílstycce*, time of leisure, (Ags. *stycce* en Mnl. *stuc* betekenen tijdruimte, zoals ook Ofr. *piece* in *pieça*), Meng. *ihwulen*, to have leisure, en KIL. *wijle*, tempus vacuum, otium (1). We

(1) VERDAM signaleert dat de betekenis otium die KIL. voor *wijle* opgeeft in het Mnl. niet werd aangetroffen. Die bevestiging laat mij sceptisch. Het gaat om een nuance die zeer licht onopgemerkt kon blijven. In een zinnetje als *ic en hebbe daertoe gene wíle* heeft het woord wel degelijk de betekenis tempus vacuum,

kunnen hier twijfelen tussen een pregnant gebruik „vrije tijd” en een primitieve betekenis rust, die we hebben in de met Germ. **hwîlô* zo goed als identische stam van Lat. *tranquillus* < trans-*quil-nos*, eigenlijk : doorrustig, zeer rustig.

Bij deze betekenissen sluiten aan de gezegden *een wiltje vangen* (rust nemen), *hij is wilen gaan vangen* (gestorven) (zie N° 13), *een wil vangen* (oponthoud krijgen), *to take owl*, *een puistje vangen*, Ndd. *dar het ne ûle seten*, *Nê dat es en ûl* (zie N° 14) en *wil*, *wilekot* Znl. paradijs in de schouwburg (rustplaats, rustkot) (zie N° 16).

Door verwisseling van *wîle* (oponthoud) met zijn homoniem *wîle* = *lâne* moeten verklaard worden het Ndd. zeemanswoord *Lunen*, oponthoud door windstilte, en het Mnl. derivaat *loente*, gebrek aan wind voor de molenaar (1), evenals het gezegde *op sijn luymen liggen* (zie N° 8).

Wegens de synonymie *kalmen* = *lânen*, windstilte, mag men vermoeden dat de in Brunswijk veelvuldig met de voornaam Till betuigde naam *van Kalm* in verband staat met de naam *Ulenspiegel*, zoals we dat zien bij de gebroeders *van Lunen*, die de bijnaam *Ulenspiegel* dragen (zie V).

5° Van de begrippen vrije tijd, rust, poos, (bij KIL. is *poose*, zoals *wijle*, *tempus vacuum*, *otium*) kwam men over verpozing, ontspanning (2), tot de nuances vermaak,

otium. Vgl. Je n'ai pas le loisir de = le temps de ; Wir haben noch Weile zu plaudern ; mit Weile, gemächlich, otiose ; vroeg Nhd. weilich, id. Zie ook over pregnant gebruik III, N° 12 *sijnen huiben weten*.

(1) Van subst. *loene*? Vgl. Ohd. *êwida* naast *êwa* ; Mnl. *diefte*, *duifte*, naast Ohd. *diubia* ; Mnd. *tânete* = *tân*. Of van een verb. **lânen*, = *wilen*, zich ophouden (zie N° 8 en 9)?

(2) Got. *gahweilains* vertaalt *ἀνεσις* en dit betekende o. a. verpozing, recreatie. Vgl. ook Mnl. *spel* = ontspanning, recreatie, scherts, jok, grap, en *gilespel*, scherts, jok, grap ; verder Lat. *jocus*, spel, waaruit ons *jok* en Eng. *joke*. Analooq kwam Mnl. *raste*, van bep. afstand (Mhd. ook, zoals *wîle*, bep. tijdruimte) over rust tot

scherts, gekheid, grap, streek, die we vinden in het, formeel aan Ofr. *guile* ontleende, Mnl. *gile*, en postuleren moeten voor vroeg Mnd. en Mnl. *wile*, bron van Ofr. *guile* (1).

Dit woord *wile*, gekheid, grap, hebben we in het eerste lid van **wilenspiegel*, waaruit *Ukenspiegel*. Secundair werden hiermee waarschijnlijk geassocieerd de naam (Niclas) *von Wyle*, en, over een synoniem *Uz* = grap, de naam van Ulenspiegels peter, (Till) *von Utzen*, terwijl de naam *van Lunen* (met bijnaam Ulenspiegel) aansluit bij het onder N° 8 besproken *wile* = *lâne*, luim (zie V).

Als simplex werd *ûle* < *wile* vereenzelvigd met zijn homoniem *ûle* = uil : vandaar de uil als attribuut der zothed. Als dusdanig vinden we hem, samen met de meerkat (aap) in de 19de historie, waar de schalk weer eens woordelijk d. i. woordspelend uitvoert wat men hem bevolen heeft. Hij maakt daar van het hele deeg dat de

verpozing, vermaak, pret ; Mnl. *spacie*, temporis spatium d. i. *wile*, tot genoegen, vermaak, en Hgd. *Spass* verder tot scherts, grap.

(1) Mnl. 1 *gile* = wijle is KIL. *ghijle*, vetus flandr. (re)mora. Uit mijn overzicht blijkt dat Mnl. 2 *gile*, scherts hetzelfde woord is. Dat wordt bevestigd door Ofr. *aller en guile* = Oprov. refl. *demorar*, s'amuser. Het begrip *wile* = poosje blijkt ook door in Ofr. *guilee*, regenvlaag (zie N° 7 : *bi wilen* = bij pozen, echter ook N° 8 in fine). Ook Ofr. *guiler*, Mnl. *gilen*, gisten is hoogstwaarschijnlijk niets anders dan *rusten*, blijkens *gijlcupe* = reposoir, rustkuip en *gijl*, bier dat in een tweede kuip rusten moet (anders Falk-Torp, maar On. *gil-ker* is wel calque van vroeg-Mnl. **gijlkaer*). Dat de verschillende nuances van Mnl. *gile* niet voor *wile* opgetekend werden is wel te wijten aan het feit dat formele doebletten de semantische specialisering uitlokken. Bij Mnl. *gise* = *wise* bleef de identiteit bewaard bij gebrek aan semantische ontplooiing. De verhouding *w* : *g*, die we ook wel hebben in Mnl. *giel*, geopende bek (Limb. *gêles*, schertsend voor keelgat) tegenover *wiel*, gat in een dijk (als tertium vgl. Hgd. *Schlund*), stelt een probleem dat, zover ik zie, nog niet ernstig bestudeerd werd. Men kan vermoeden dat ook germ. (Kelt.) *gisel* oorspr. **wisal* voortzet. — Voor differentiëring wegens grafische doebletten zie ook N° 6 over Eng. *while* en *wile*.

bakker hem te verwerken gaf „ytel eulen und meerkatzen“, d. i. niets anders dan dwaze grappen, die hij dan op St. Nikolaasavond te Brunswijk vóór de kerk met goede winst verkoopt, tot grote ergernis van de gefopte baas.

De *wil* < *wile* vinden we dan ook als attribuut der zotheid bij schilders en beeldhouwers. Zo bijv. zeer sprekend in een terra cotta voorstellend de Zotheid (een vrouw) die uilen uitbroedt (1) en op de gravure De Sottebollen van P. Vander Heyden naar tekening van P. Breughel d. O. (circa 1560) (2). Hierbij hoort het Wvl. *wilig*, grappig (zie N° 8).

Uit een, als meervoud begrepen, dimin. *ülken* < *wilken* stamt waarschijnlijk het jonge Hgd. *Ulk*, grap, dat met die zin eerst rond 1850 opgetekend werd, en inheems is aan de Beneden-Rijn en in Westfalen. Het is blijkbaar id. met Mnd. *ulk*, onheil, dat aansloot bij de pejoratieve nuance van Mnl. *wile*, noodlot (zie *wilsalde* onder N° 8).

Een dimin. *uulken* < *wilken* met de hier bedoelde betekenis werd vervangen door zijn homoniem *uulken* = *vlinder* in het gezegde *een vlinder knippen*, terwijl in de equivalente gezegden *een puisje vangen* en *stukjes draaien* het oude *wilken* vervangen werd door zijn synoniemen *puisje* en *stukje*, beide = *poosje*. Zie IV, N° 15.

Over nog een andere serie tegenhangers van *een wiltje vangen* zie N° 8 en N° 15.

(1) Catalogus van de Folklore-Tentoonstelling Brussel 1910, p. 38 zonder aanduiding van bezitter (Collect. Vanderlinden?).

(2) Van Bastelaer, N° 195. Op dezelfde prent liggen overal *bollen* verspreid. Die voorwerpen werden ook langs homoniemischen weg tot attributen der zotheid: Fr. *fol* hoort bij Lat. *follis*, blaasbalg. Het Mnl. zei daarvoor *balch*, dat tevens ook *bol* en *blaas* betekende. Vandaar ook de *varkensblaas* als wapen op vastenavond. Vgl. KIL. *windbal*, *follispugilatorius*, Halma: *windbuil* = *losbol*. Omgekeerd werd de *bolter* (donderbus) ook *narre* genoemd (KIL.). In het woord *Sottebollen* steekt dan bovendien nog een bijgedachte aan *bol* = hoofd (zie p. 144).

Door zinfonetiek vervormd ontmoeten we *wile* = grap, scherts, in het gezegde 't is maar tuil < te wile = Mnl. te scherme. En hetzelfde complex steekt ook, met syntactische verspringing, in *iemand op de tuil houden* < te wile ophouden (1).

6° Naast de betekenis scherts, grap, hebben Ofr. *guile*, Mnl. *gile*, ook die van list, fopperij, bedrog (2), en die nuance domineert in vroeg Meng. *wile* (1154). Het is dan evident dat men dit laatste woord ten onrechte scheidt van Ags. *hwil*, waarvan in de zelfde periode (1175), en zeker al vroeger, vormen zonder *h* voorkwamen (3). De geëvolueerde betekenis van dit vroege *wile* mogen we met recht ook postuleren voor vroeg Mnl. *wile*, dat dan wsch. ook reeds al de andere nuances bezat die we vinden in Ofr. *guile* (13de e.) en in het daardoor formeel beïnvloede Mnl. *gile* (4).

(1) Vgl. *om den tuin leiden* < te wine ommeleiden, bij de fles bedriegen, Mnl. ommeleiden = bedriegen. De *tuin*, die men als concept vergeefs poogt uit te leggen, is van verballen oorsprong. Op meer dergelijke syntactische verspringingen moet ik afzonderlijk terugkomen.

(2) Zo kwam ook Mnl. *keer* = *wile*, maal, beurt (zie N° 7) tot de bet. streek, list; en die is ook eigen aan Mnl. *streek* = bep. afstand, poosje d. i. *wile*. Van scherts tot bedrog evolueerden ook Mnl. *boerde* en *scheren*. Ook *ganc* is maal en list.

(3) De *h* van init. *hw* was reeds lang voor 1150 labiel (Sievers, § 217). Buiten Schotland en Northumberland is er sedert eeuwen geen spoor meer van over in de uitspraak. Cf. Jos. WRIGHT, *Engl. Dialect Gr.*, § 240 en p. 677. Het grafisch onderscheid tussen *while* en *wile* is een zuiver schoolse distinctie, gemotiveerd door de semantische afstand, die onoverbrugbaar leek (zie p. 85, noot 1).

Daarmee vervalt, als volkomen objectloos in historische perspectieve, de oude zaag: moet men schrijven *to while* of *to wile away the time*? De grafie *wile* steunde op *to beguile the time*; maar dit blijkt nu ook eenvoudig een ouder **behwilen* voort te zetten. De Fra. pseudo-metafore *tromper le temps, le chemin*, etc. is dus een synoniemische var. van **guiler le temps*.

(4) Op de vraag: werd Meng. *wile* ontleend aan een voorstadium van Ofr. *guile*? moet ontkennend geantwoord worden, maar om een heel andere reden dan die van het N. E. D. Het daar vermiste

Deze voorstelling vindt steun in het hier te vermelden *knappuil* (17de e.), praatje, verzinsel, bedriegerij, een woord dat blijkbaar aansluit bij het gezegde *een uiltje knappen*, waarin *uil* < *wile* echter van de nuance grap verder was gegaan tot list, bedrog (1).

De nuance bedrog, fopperij heeft *ûle* < *wile* ook wel in het Ndd. gezegde : *De ûle is ja útkomen, und het doch so'nen dicken Kop!* dat een schertsend antwoord is op de bemerking : dat zal nooit aan het licht komen !

Dat Mnl. *gilen* wel effectief de nuances van het oudere *wilen* voortzet, zien we ook in *gilen*, bedelen (2). Dit sluit over leeglopen aan bij *wile*, otium, dat bij KIL. ook als vertaling van *legaerdij* optreedt.

7° Evenals een aantal andere woorden, die tijdruimte betekenen, nl. maal, tijd (Eng. time), stonde, pose, werf, kwam *wile* tot de betekenis keer, maal, beurt, KIL. *wijle*, vice, vicem. We vinden die bijv. in Ags. *hwilom*, Ohd. *hwilum*, Mnl. *bewilen* (= betiden, bi waerften, KIL. met poosen), *te wilen*, *onder wilen*, *selc wile*, *somwilen*, die alle somtijds betekenen (vgl. *sommaels*, *somstont*, *selctijt*, enz.)

Ofr. **wile* heeft wel degelijk bestaan ; het steekt in Ofr. pic. *wil-buffe*, tromperie, d. i. *wile* + *buffe* = slag, vgl. Mnl. *hem te scherme* (= *wile*) *slaen*, erin lopen, zich bedriegen. Er bestaat dan ook hoegenaamd geen reden om met Holthausen in Meng. *wile* een „blend” te zien van Ofr. *wile* + Ags. *wiglian* = Ndl. *wichelen*. Meng. *wile* is eenvoudig identisch met vroeg Mnl. *wile*, dat de bron is van Ofr. *guile*.

(1) Voor de formatie vgl. bijv. *knappkuit*, bierdrinker, en ons *een pintje pakken*. Het Ndd. kent *knappûle* = *Käuzlein*. Dat is blijkbaar ontstaan onder invloed van *een ûlken knappen*, waarin men *ûlken* reeds als vogelnaam verstond. Het is dan waarschijnlijk dat ook bij *knappkuit* een equivalent **een kuit knappen* = een uil knappen, een rol gespeeld heeft, vgl. KIL. *kuytwil*, tautologische verlenging van **kuit* = Hgd. *Käuz*.

(2) In het Mnl. Wdb. wordt voor *gilen* bedelen ten onrechte een aparte rubriek aangezet.

en in *dicke wilen* = *dicmaels*; KIL. *dickwerf*. De nuance beurt komt op de voorgrond in *bewilen* (ook betiden), en *onderwilen*, bij beurten, per vices, vicissim, *onderwilinge*, verbeurting en KIL. *wijlinge*, vicissitudo, d. i. beurtverwisseling en ook, zoals *onderstondenisse*, wisselvalligheid.

Hierbij hoort het woord (*bloem*)*tuil* < bloemen *tuil* d. i. *te wile* = *te male*, te gelijk, tesamen, samengebundeld.

Verder hierbij Mnl. *tulen*, *toelen*, de grond bewerken, D'ARSY faire son ouvrage, labourer. In een zinnetje als *hi doet sinen hof tulen* d. i. *te wilen* = bij pozen (in vrije uren?, dan bij N° 4) versprong het verb. *hi doet* = hi bewerkt, tot hulpwerkwoord, zodat men het zinnetje gelijkstelde met *hi tuult sinen hof*.

In het gezegde *zijnen tuil tuilen* hebben we een secundaire, min of meer hybride-burleske, combinatie van *tuil* (in 'tis is maar *tuil*, N° 5) en *tuilen* = doen.

Op similaire wijze ontstond het verb. *ruilen*, dat tot nu toe evenals de vorige worden een echt raadsel was. In een zinnetje *ter wilen geven* of *lenen* kon *ter wile* gelijk staan met *ad* of *in tempus dare*, of ook met *in vicem dare* = *mutuo dare*. Het woord heeft betrekking op de oude modaliteit, die men bruikleen noemt, d. i. een lening zonder interest, die na verloop van een zekere tijd, normaal een jaar maximum waar het om veldvruchten ging, in natura moest worden teruggegeven. We zien die modaliteit wsch. reeds doorschemeren in Got. *leihwaid*, d. i. leent, vertaling van *date mutuo* (Luk. VI, 35).

Op bruikleen wijst ook KIL. *handswijle* Fris. vicissim, dat blijkbaar een volksetymologische interpretatie is van ouder *antwile*, in de zin van tegenprestatie, zoals die blijkt in het archaische *bi wilen ende antwilen*, te vergelijken met *lage ende wederlage* = ruil, uitwisseling.

Toen *ter wilen geven* onkennelijk geworden was in *ter*

ulen geven, verstond men dit, heel natuurlijk, als *te rulen geven*, zoals men bijv. *ter ise*, naam van de stad à l'isle (Lille), verstond als *te Risele* (Rijsel). Uit het complex *te rulen geven* moest fataal een verb. *rulen* geabstraheerd worden (1).

Korter bij de oorsprong staat ons *ruilebuiten* = ruilen, uit *ter wile* > *ter ule buten*, met het verb. *buten*, dat eigenlijk eenvoudig uitgeven, dan ook op zich zelf *ruilen* betekende, vgl. *utedoen* = uitlenen (2).

De primitieve nuance *mutuo* van *ter wilen* blijkt door in de parafrase *ondertussen*; immers Os. *undar twisk* betekent onder elkander d. i. *mutuo*. Bovendien hoort bij **twisk* (met lange *î*) de stam van *tuuschen*, een ander woord voor ruilen, dat evenmin een etymologie bezat.

8° De altijd kerende, wendende, wervende, *wile* (ogenblik) was het symbool der verandering, wisseling, wisselvalligheid. Dat werd met een expliciet tweede lid uitgedrukt in Got. *hweilahwairbs*, Ags. *hwilwende*, Mhd. *wilwërtic*, kerend, voorbijgaand, onbestendig als de *wile*, en in Ohd. *hwîliwerbi*, onbestendigheid.

Typisch in dat opzicht was ook de steeds wisselende gestalte der maan, die men *momentum lunae*, Os. **mânod-hwîla* (maantijd) noemde, en later ook kortweg *lûne* (zo in ieder geval Mhd.). Vandaar Os. *mânodwilin*, *mânodwîlig*, *mânodwendig*, *lunaticus*, d. i. *stultus*, quippe ut *luna mutatur* (DU CANGE).

Maar men kon het veranderlijke ook uitdrukken met een afleiding van het simplex *wile*: Zo bijv. in Ags. *hwîlen*

(1) Het spreekt van zelf dat *ruilen* nu uit de z. g. *ui*²-rommelkast mag verlost worden, waarin meer andere woorden een voorlopig onderkomen hebben gevonden, omdat we nog geen bevredigende geschiedenis der spelling bezitten, en in veel gevallen geen bevredigende etymologie.

(2) Voor het begrip *ruilen* heb ik een dik dozijn woorden opgetekend, die bijna alle semantische problemen, zoniet raadsels, stellen. Wie geeft ons daarvan eens een „begripskaart”?

d. i. **hwilîn*, transitory, (tegenover *unhwilen*, eternal en Got. *unhweila*, onophoudelijk).

Het Wvl. bewaart twee formaties van dit laatste type, nl. *wijle*, d. i. **wilîn*, en *wijlig*, *wielig*, (ook *wijlzinnig*), onstandvastig, veranderlijk, wispelturig, te vergelijken met Mnl. *ongedurich* = onstandvastig, naast *ongeduurrt* = onverwijld (1).

Van dit *wijlig* bezit nu hetzelfde dialect het doeblet *wilig*, dat met zijn bet. grillig, luimig, grappig, aansluit bij N° 5 en in semantisch opzicht totaal verschilt van ons *wilig*, dom, waarover cf. N° 17.

Het zelfde begrip drukte het Mhd. uit met *liunic*, *liunisc*, afgeleid van *lûne*, dat evenals Mnd. *lûn* m., Mnl. *lûne* f. en Ofr. *lune*, tot de betekenis veranderlijke gemoedsstemming gekomen was, vgl. *avoir des lunes dans la tête*, **KL**. de maen in 't hoofd hebben, maenigh zijn, *être dans la lune*, enz.

Waar, zoals in het Mhd., *lûne* verder nog tot de betekenis *Zeitpunkt überhaupt* kwam, zien we dan een synonymie *wile* = *lune* ontstaan, die bijv. blijkt uit de juxtapositie van *die Laune des Glücks* en Mhd. *wilsaelde*, Mnl. *wilsalde*, het (goede of kwade) geluk, dat de wisselvallige tijdsomstandigheden, het lot, de *wile* bezorgen, vgl. *vicis* = *vicissitudo* (zie ook *Ulk* onder N° 5).

Hierbij hoort ook *tegen de maan pissen* < **hem jegen lûnen (ge)laten*, d. i. zich (vruchteloos) aanstellen, verzetten, tegen de lotswending, het lot, vgl. *sine orine laten*,

(1) Het *-în* suffix dat in het Got. zoals in het Lat. (*divinus* enz.) ook bij abstracte begrippen diende (*sunjeins*, waarachtig, *galaubeins*, gelovig, *sinteins*, dagelijks) werd al vroeg beperkt tot stofadjectieven. Reeds in het Ohd. en het Os. zien we *éwin* = Got. *aiweins* verdringen door *éwig*. Het Wvl. *wijle* is dus wel een oeroude formatie. Dat blijkt ook uit de betekenis, die geen parallel bezit behalve de geciteerde uit de oude periode. — Eng. *wily* sluit aan bij *wile*, bedrog; Mnl. *wilich* is bij tijd en wijle; vroeg Nhd. *weilich* is *gemächlich*, bij *wile* = *otium*.

en het equivalent *aboyer à la lune*, crier réclamer inutilement, vgl. Mnl. *laten*, geluid laten (vgl. *jegen spoet* = vruchteloos, en *spoet* = geschikte gelegenheid, zoals *wile*).

Bevestigd wordt dit door de semantische ontplooiing van Mnl. *keer* = *wile* (maal), dat ook kringloop der maan, dus maankering, maanverwisseling, veranderlijkheid, gril, luim, lotswending, lot, (*lûne*), en bovendien, zoals *wile* onder N° 5 en 6, streek en list betekende.

Synoniem van *wile*, vluchtig oogenblik, was *vloge*, vleugje, dat dan evenals *wile* synoniem werd van *lûne*, gril, luim, blijkens Mnl. *vloge*, aanval, en Eng. *flight*, extravagant sally (Ags. *flyge* = flight).

Als semantische tegenhangers van *een uiltje vangen* ontmoeten we hier een serie gezegden van het type *grillen vangen*, waarover verder p. 106 nota en onder N° 15.

In dezen samenhang moet ook de familienaam *Van Lunen* geciteerd worden, waarvan de dragers de bijnaam *Ulen-spiegel* gekregen hadden wegens de synonymie *ule* (*wile*) = *lune*.

Daar de maangestalte of stand der maan (Mnl. *stant* en *gestalt* = gesteldheid, gelegenheid, toestand) ook *wile*, *lune* en *lage* heette, kwam men van een primitief **op zijn wile* (oponthoud, plaats waar men zich ophoudt, schuil houdt) of *lage* (idem en hinderlaag) *liggen* tot het — voor ons raadselachtig : *op zijn luymen leggen*, D'ARSY : être aux embûches. En daarbij horen Mnl. *lumen*, belagen, KIL. *luymen*, insidiari, die blijkbaar een ouder *wilen* voortzetten, met de betekenis zich ophouden, schuil houden, cf. Mnl. *ophouden*, een schuilplaats verlenen (zie N° 4) (1).

(1) Op de verhouding *lûm* : *lûn* hoef ik niet in te gaan ; het is voor mijn doel voldoende te constateren dat semantische identiteit van beide buiten twijfel staat. Vgl. ook de *-m* van *pruim*, tegenover Lat. *prunum*, en nog Epin. Gl. *plun*.

Deze interpretatie wordt bevestigd door het tot nu toe volkomen raadselachtige Eng. *to owl*, smokkelen. Zoals *smokkelen* hoort bij Mnl. *smuken*, kruiperig zijn, Ags. *smúgan*, kruipen, Mhd. *smiegen*, sich ducken, waarvan de bijnuance zich schuilhouden op de voorgrond trad blijkens ouder Ndl. ter smuig, ter smuik = ter sluik, (vgl. sluikhandel), zo is *to owl* wel eenvoudig het oude verb. **wílen*, zich ophouden, schuil houden. De Meng. grafie *ihwulen* (met de afwijkende nuance *otiar*) wijst hier reeds op de klankovergang *wí* > *ú* (over de verba zie verder N° 9).

Daar het Mnl. simplex *liggen* ook op de loer *liggen* betekende, zou op *syn luimen leggen* ook een calque kunnen zijn van *temporibus insidiari*, zijn gelegenheid bespieden; dan ware *luymen* hier substituut van het hoger onder N° 3 besproken *wile*, tempus opportunum. De twijfel, die hier en passim ontstaat is op zichzelf erg instructief; hij bewijst dat de spraakmakende gemeente allerlei semantische homoniemen lukraak door elkaar haspelde, en ze zo gemakkelijk met inadequate als met adequate synoniemen weergaf, wat een der voornaamste principiële resultaten van deze hele studie is.

Hierbij hoort ook het onder N° 11 besproken op *Plumeningsten* < op *lumen* = op *wilen Pingsten*.

Wegens onze maartse buien en aprilse grillen, en de bij KIL. blijkende gelijkwaardigheid van *luym*, *vlaeg* en *buy*, zou hier ook Fr. *guilee*, regenvlaag, kunnen geciteerd worden, dat reeds onder N° 5, p. 85 nota, ter sprake kwam.

Een geval van *wile* = *lune* hebben we misschien in de 54ste hist. van het Volksboek. Ulenspiegel wil daar niet met de andere gezellen van de pelsmaker werken. Hij moet alleen zijn, zegt hij: so kan ich mein arbeit *nach wilen* und ungeirrt machen. Een drukfout voor *willen* is hier denkbaar, maar evengoed mogelijk is *wile* met ongedif-tongeerde *î*, die nog passim in het boek voorkomt.

9° Het afgeleide verb. met de bet. talmen, zich ophouden, verwijlen, rusten, is vandaag in alle germ. talen bekend. Met of zonder prefix was het courant in het Got. en On. en het werd ook opgetekend in het Ohd. en Mhd. Het ontbreekt, blijkbaar toevallig in het Ags. en Os., maar duikt op in het Meng. en Mnd. In het Mnl. meende men tot nu toe dat het niet bestond. Dat zal een vergissing zijn, immers men vindt er wel degelijk een verb. (*ver*)*wilen*, dat omschreven wordt met „geheel opgaan in”, maar wel niets anders is dan „berusten in”. Het werd meestal *verwielen* geschreven, omdat men het mystiek-romantisch bij *wiel*, draaikolk, bracht, en er dan in zag „weggesleept worden als door een draaikolk” (1).

Die occasionele semantische specialisering is voor een deel verantwoordelijk voor het ontbreken van het woord in „profane” zin; en daarbij speelt natuurlijk ook een rol het heteromorfe *gilen* met zijn betekenissen schertsen, bedriegen, bedelen en gisten, eigenlijk: rusten (zie N° 5, 6 en 8).

Over Eng. *to owl* < **hwīlan*, zie N° 8.

Het oude *wilen* leeft overigens voort in homoniemisch-synoniemische vermomming. Dat hebben we reeds gezien bij het onder N° 8 besproken Mnl. *lumen*, belagen. Maar nog duidelijker zien we het in zijn semantische var. KIL. *luymen*, dormitare, waarvan het vroeg Nhd. het equivalent heeft in *launen*, schläfrig sein, schlummern, dat — zoals Ndl. *het luijmt, luijnt, loent mij niet* — ook *launisch sein*

(1) In het Mnl. Hwb. (suppl.) leest men: „*verwilen* komt vóór als onjuiste schrijfwijze voor *verwielen*”. Dat zou — voor zover het woord „onjuist” een zin heeft — moeten omgekeerd worden. Maar de ontelbare grafieën *ie* voor *i* (zo bijv. al *wiele* naast *wile*, *sluier*, *wielen* naast *wilen*, *olim*, waarbij de opmerking „onjuiste grafie” niet staat) kunnen nog niet opwegen tegen de blinde trouw aan „das blinde Naturgesetz des Lautwandels”, noch tegen het taciet geloof aan chemisch-zuivere taal, zonder dialectvermenging of psychische beïnvloeding.

betekent. Een frequentatief hierbij is KIL. *luymeren* = *sluymeren*, dat ons met Allemannisch *schlännen*, naast Mnl. *slumen* en Ags. *slúma*, sluimer, in een moeilijk parket brengt, waarover ik hier niet mag uitweiden (1).

Bij het verb. hoorde het nom. ag. m. en f. (type Os. *forasago* m. en *flioga* f.), hij of zij die zich ophoudt, talmt, verblijft, op rust leeft. Daar dit woord de steun van het verb. vroeg verloren heeft, en met een reeds in de oude periode niet meer productief suffix voorzien was, is er zo goëd als geen rechtstreeks spoor van over. Behalve in het, buitengewoon omstreden, *altwile* van de Saxenspiegel, en het afgeleide adj. *altwilisch*, bij Fischart, komt het woord alleen nog voor, maar dan ook veelvuldig, in Ndd. *ül* en Ndl. *uil*.

Dit hebben we in KIL. *wl*, homo stolidus, improbus, dat dus met de vogel *uil* alleen a posteriori geïdentificeerd werd. En daarbij zien we dan ook weer de synonymie *wile* = *lâne* optreden in KIL. *loen*, homo stupidus, insulsus. Over het Ndd. *ül* handelt uitvoerig N° 17. Het fem. *üle* steekt wel in het door ZARNCKE geciteerde Mhd. *üle* = papenbijzit (zie N° 19).

10° Zoals te verwachten is de vogelnaam *uil* ook opgetreden als homoniem van een ander *wile* < Lat. *velum* (waaruit Fra. *voile*), dat we vinden in Mnd. *wil* ntr. Mhd. *wil(e)* m. en Mnl. *wil(e)*, *wiel(e)* m. f. en ntr. met de betekenis (nonnen)sluier, hoofddoek, waarvoor KIL. ook *wiel-doeck* en het pregnant gebruikte simplex *doeck* opgeeft.

Dit *ül(e)* hebben we in eigenlijke zin in Ndd. *üle*, keer-

(1) Daarbij rijzen inderdaad twee moeilijke vragen op : die van de ouderdom van *lâm-* voor *lân-*, welke misschien wel met Ags. *plúme* tegenover lat. *prunus* (Epin. gl. nog *plun*) op te lossen is, en die van het preformans, dat denkkelijk niets anders is dan een rest van prefix *us*. We zouden dan tot een etymologie komen, die minstens even plausibel is als de gangbare, bij Got. *slawan*.

borstel, oorspr. wisdoek op een stok geboden (zie N° 21). Met een synoniem van zijn homoniem steekt het in het vroeg Nhd. gezegde *den Kauzen streichen* (zie N° 20).

Daarmee is ons materiaal-overzicht ten einde. Er blijft ons nu over de woorden en gezegden, die er in gesitueerd werden, maar niet uitgelegd, in een serie korte monografietjes te onderzoeken.

IV. Monografieën van woorden en gezegden die in het materiaaloverzicht alleen gesitueerd werden (1)

11° *Ulenpingsten, wann de Kräjjen (Böcke) op em Ise danset ; Op Plumenpingsten, d. i. nooit* (zie N° 3).

In dit burlesk gezegde, evenals in zijn equivalent *Op Sint Jutmis, als de kalveren op het ijs dansen*, steekt de globale betekenis *nooit* volledig in het eerste lid ; het staartje (met allerlei varianten zonder belang in dezen samenhang), is niets anders dan een versterkend bijlapsel. De variante *Wann de Ulen Pingsten hallen* kan ons niets leren ; het is een secundaire interpretatie van het reeds bestaande *Ulenpingsten*, en onderlijnt alleen maar wat sterker het pseudo-figuurlijk karakter van dit laatste.

Wij gaan uit van het principe dat bij een pseudo-schilderachtig woord of gezegde noodzakelijk een homoniemenverwisseling moet gepostuleerd worden. Daar *Pingsten* geen homoniem heeft, moeten we onze aandacht uitsluitelijk wijden aan *Ulen-* ; en dan merken we, na het materiaal-overzicht doorlopen te hebben, dat als homoniem hier alleen in aanmerking kan komen het adverbiale *ülen* < *wilen*, olim of defunctus. Als we dan nog letten op

(1) De nummering van III gaat voort. Waar het pas geeft wordt naar de nummers van III verwezen.

de gelijkwaardigheid, in het Mnd. en ook in het Mnl., van *verleden* en *overleden*, begrijpen wij de geestigheid, die de schepper bedoelde : wat ik aan iemand vandaag beloof tegen *wîlen* d. i. *verleden Pingsten*... krijgt hij natuurlijk nooit !

Naast het verklaarde gezegde staat het equivalent *Op Plumenpingsten*, met het parafraserende zinnetje *Pingsten freten mer Plumen* ! d. i. *dat zie je van hier, dat gebeurt nooit* ! Ook dit zinnetje kan ons niets leren ; onze aandacht moet uitsluitelijk gericht zijn op het prototype. Het materiaal heeft ons getoond hoe dikwijls de woorden *wîle* en *lûne* of *lûme* met elkander verwisseld werden ; en wij zijn ook bedacht op zinfonetische verschijnselen. Met die uitrusting zien we onmiddellijk hoe het tweede gezegde ontstaan is. Van *Op wîlen Pingsten* sprong men over het homoniem *wîlen = lûmen* op dit laatste, en het zo ontstane *Op lumen Pingsten* verstond men als *Op(p)lumen Pingsten* (zie N° 8).

Aansluitend bij een lapidair gezegde van GILLIÉRON, dat we lichtjes amenderen, besluiten we : de pruimen hierin zijn van zuiver verballen oorsprong, de homonymie heeft de pseudo-beeldspraak verwekt. Dat er met Pinksten geen pruimen zijn is een feit ; maar er zijn dan ook geen peren noch appels, noch perziken enz. Alleen de homonymie verklaart ons waarom de pruimen in het gezegde staan en geen andere vruchten.

Maar we weten dat ook de synonymie varianten kan verwekken ; daarom stelt het bij ons verspreide gezegde *Als Pasen in de krieckenweek valt* voor ons nu een probleem. In het Oost-Mnl. betekende *crieke*, pruim ; en het woord *krēk* duidt vandaag in Limburg nog de wilde pruim aan. Pasen en Pinksteren zijn, als gelijkwaardige en naburige hoogtijden, in dergelijke gezegden intervertiebel : we be-

sluiten dan dat ook het laatste gezegde de voortzetting is van het primitieve *Op Plumenpingsten*, en dus uit de Ndd. *plumen*-streek door migratie tot bij ons geraakte.

De drie verklaarde gezegden vormen een synonymisch-homonymische keten die er als volgt uitziet :

wilen (olim) H op *wilen* (ûlen) S op *lumen* H op *plumen* S op *krieken*

Van de tweede en vierde schakel bleven de gezegden *Ulenpingsten* en *Op Plumenpingsten* over, met, bij ieder, een secundair parafraserend zinnetje. Van de vijfde bleef alleen een dergelijk zinnetje over, maar het zou me niet verwonderen dat hier of daar nog wel een „Op krieken-Pinksten” te voorschijn komt. Dat de derde spoorloos verdwenen is, moet ons niet verwonderen : hij is fonetisch volkomen identisch met de vierde, die het wint met zijn pseudo-schilderachtige pruimen, zoals de tweede het won op de eerste (1).

De methode van onderzoek, zal men zeggen, is scabreus, omdat zij geen Belegstelle plakt op iedere schakel. Als we voor dergelijke gezegden daarop moesten wachten, dan zouden we wel a priori kunnen bevestigen dat er nooit geen verklaring van zou gegeven worden. We zouden dan moeten berusten in historietjes à la Tuinman, of — wat nu nog het geval is voor honderden, ja duizenden, dergelijke din-

(1) Terloops volg hier mijn opvatting van het geciteerde *Op Sint Jutmis*. Ik zie daarin Mnl. *ju te misse* = altijd mis. Blijkens (n)ummer naast (n)emmer heeft naast *je, ie*, ook *ju* gestaan (vgl. nog Limb. *jummæs*).

Men interpreteerde *ju te misse* als *juttemisse*, d. i. kermis van *Jut*, waarvan men dan, volkomen logisch, een heilige maakte, naar woorden als *Bamisse* d. i. *sinte Baven misse*. Gesteund wordt deze interpretatie door Duits dialect. *auf Sankt Nummers messe*, dat blijkbaar teruggaat op ouder *uf sankten ummer misse* = op sinte *ju*(te) *misse*. De genit. *s* is een natuurlijk inlapsel van het ogenblik af, dat men effectief aan de naam van een heilige dacht.

getjes, — eenvoudig van den domme spelen, en gebaren alsof er werkelijk niets te verklaren was.

Alle wetenschappen opereren met logische deducties, en de probabiliteitsberekeningen spelen een steeds grotere rol in de exacte wetenschappen. Men ziet dan hoegenaamd niet in waarom die methode geen berechtiging zou hebben in de historische taalwetenschap. In feite kan men de getekende keten assimileren aan een geometrische rechte, die met uitgangspunt en eindpunt volkomen bepaald is. In het taalkundig probleem is die bepaaldheid natuurlijk slechts relatief, maar de homonymie laat ons toe tussen de enigszins wankelende extremen mijlpalen te planten, die aan de lijn een gewaarborgde oriëntering geven.

Zowel in taalgeografisch als in taalhistorisch opzicht zijn er met de geschetste methode zo veelvuldige en zo ver strekkende resultaten in het vooruitzicht gesteld, dat een kleinzielige beperking tot de beproefde, maar ook in ontelbare gevallen volkomen machteloze, sleur, werkelijk niet te verantwoorden is (1).

12° *Sijnen huyben weten*; *sçavoir son échappatoire, être fin et cauteleux* (D'ARSY) (zie N° 2 in fine en N° 3).

Evenals bij zijn voorbeeld KILIAEN, is *huyben, huybeken* bij D'ARSY *wil*. Het woord, dat vandaag o. a. nog in N.-Brabant voorkomt als *huip, huibik*, en in het Antwerpse als *huyben* (ook = dommerik, sukkel, zoals *wil*, vgl. N° 17) is etymologisch niet volkomen helder. Het is blijkbaar verwant met Ohd. *hūwo*, Mhd. (*h*)*ūwe(l)*, *ūve*, *ūfe*, alle met de zelfde betekenis; maar de Ndl. *b* wordt daarmee niet verklaard. Het werd misschien aangepast aan de voor naam *Huib, Huibeken*, kortvorm van *Huibrecht*, naar het voorbeeld van andere vogelnamen, als bijv. *Limb. hanne*,

(1) Zie ook over de methode het slot van kapittel I.

hannik, ekster, kortvorm van Johannes. Dat het beïnvloed werd door Lat. *bubo* (*Nat. Bloeme*, III, 607 : *Bubo dats ule*, KIL. *kuytwl*, *bubo*) is wel niet ondenkbaar, maar toch minder waarschijnlijk.

Zoals het uitgestorven (?) gezegde daar staat, kan men het keren en draaien zolang men wil, het is en blijft — voor ons — zuivere onzin. Toch heeft het een zin gehad, en werd, het eens, door iemand, met zin geschapen. Die iemand kon daarbij maar twee wegen volgen : die der formele analogie d. i. der homonymie (de meest natuurlijke in de schalkse toon en bij naieve onwetendheid), of die der conceptuele analogie, d. i. synonymie (de meest logische en nuchtere), om de eenvoudige reden dat er geen andere weg bestaat.

Om zijn denkproces in omgekeerde richting terug te vinden, hebben wij dan ook alleen de keuze tussen homonymie en synonymie. Het enige woord dat bij het onderzoek in aanmerking komt is *huyben*. Daarvan is, behalve de voornaam *Huiben*, die ons niet verder helpt, geen homoniem bekend. We zijn dus noodzakelijk aangewezen op een synoniem, en het enige dat ons — na de materiaalverzameling te hebben doorlopen — kan interesseren, is *wil*. Maar dat brengt dan ook geen licht, zolang we bij het A-woord blijven : we moeten dus het A² woord, d. i. het homoniem van de vogelnaam beproeven, nl. *ule* < *wile*.

Zoals Got. *mél*, Mnl. *tijt*, *ure*, *stonde*, *poent*, Lat. *tempus*, *momentum*, kon *wile*, in pregnant gebruik, betekenen : geschikte tijd, juist, gepast, gunstig, ogenblik. Het Got. *hweila* vertaalt *καιρος* en dat was het specifiek Gr. woord voor *opportunitas*. Wij gebruiken dagelijks zinnetjejes als : hij weet het uur te kiezen, nu is de tijd om dit of dat te doen ! We vermoeden dus achter het zinnetje van D'ARSY een primitief *hi weet sine wile*, hij kent het gunstig ogenblik, hij weet de gelegenheid te snappen ; en die omschrijving

past uitstekend bij de door D'ARSY gegevene, als we bedenken dat levende begrippen, vooral wanneer ze met een ondoorzichtige pseudo-figuur worden uitgedrukt, steeds een zekere semantische speelruimte hebben.

Maar we kunnen nog andere gegevens bijbrengen om onze interpretatie te staven, wanneer we de semantische massa rondom het begrip *opportunitas* onderzoeken. In het Lat. kon men dat begrip ook met ruimte-woorden uitdrukken (1), speciaal met *locus*. Het Mnl. doet hetzelfde met *stade* en zijn doeblet *stede* = *locus*, dat zowel geschikte tijd als passende plaats aanduidt, vgl. KIL. *staede*, *opportunitas*, *locus*. Bovendien vinden we ook ruimte en tijd verbonden in *met tijd en stade* en in het allitererende *met stade en stonde*, waarbij we ons moeten herinneren dat *wile* in verschillende nuancen gelijkwaardig was met *tijd* en *sonde* (2).

In de loop van het onderzoek hebben we een paar stereotype Mnl. zinnnetjes ontmoet : *sijn poent ende sine stade wachten* = de gunstige gelegenheid bespieden, en *sine stade sien* = de gelegenheid of kans schoon zien. De laatste omschrijving is praktisch identisch met die van D'ARSY, als we bedenken dat het Germ. en Grieks woord voor *weten* etymolog. identisch is met Lat. *videre*, zien (tertium : bemerken, erkennen) (3).

Wij stellen dus als banale varianten naast elkaar : **sine wile weten* = *sine stade sien*. De *huyben* van D'ARSY verving

(1) De ruimte — tijd verwisseling wordt in iedere semantiek behandeld ; in laatste instantie gaat het hier om een wijsgerig probleem.

(2) Bij KIL. is *otium* vert. van *wijle*, *stade* en *moete* ; verg. dan ook : met tijd en wijl = *met tijd en stade* ; D'ARSY : *met moete of staey*, à loisir, avec commodité ; *wijl en moete* hebben. De nuancen geschikte tijd en vrije tijd beroeren elkander ten nauwste : verg. *Damit hat es gute Weile* : KIL. *met goede moete*, otiose, commode.

(3) Got. *wait* = Γοιδα ; inf. Γειδεναι = *videre* ; Got. *fair-waitjan* = σκοπεω.

een *uil*, die geen vogel was, maar een homoniem ervan, nl. *ule* < *wile*, gunstig oogenblik.

13° *Een uiltje* (18de e. *middaguiltje*) *vangen*, *knappen*, *knippen* — *Hij is uilen gaan vangen* = gestorven (eigenl. ter ruste gegaan) Wvl. — Waals *pèter s'sokète*, faire sa sieste, *haper 'ne mohe*, se reposer un moment. — *In de uilenvlucht*.

De gangbare verklaring (zie STOETT) ziet hier in *uiltje* de nachtvlinder. Zij past niet voor de zeemans uitdrukking *een uil vangen* (zie N° 14), en men ziet waarachtig niet in hoe ooit iemand zoo iets spontaan zou hebben uitgedacht om het nemen van een *middagrust* uit te drukken.

H. SCHRADER (*Bilderschmuck*) meent het equivalente duitse gezegde te verklaren met de woorden „weil die Eule bei Tage still dasitzt, mit geschlossenen Augen”. Aangenomen dat dat waar is, en dat men dat ooit gezien heeft, waarom moet men het beest dan... vangen?

Beide verklaringen zijn onaannemelijk, hoe bedrieglijk ze ook, bij — zeer oppervlakkige — beschouwing, zijn. Het gezegde is pseudo-schilderachtig, praktisch onvoorstelbaar bij het uit te drukken begrip. Er is dus, zoals altijd in dergelijke gevallen, een homoniemenverwisseling in het spel. Als we die ontdekken is het raadsel opgelost, want dan komen we terecht op een nuchter, banaal gezegde. Zoals zeer dikwijls, moeten we er ons aan verwachten dat de verwisseling in een ver verleden plaats had en we moeten dus rekenen met betekenisnuancen, die sedert lang kunnen uitgestorven zijn.

Het materiaaloverzicht heeft ons onder N° 4 voor *wile* de betekenis *rust* aangewezen; wij slaan dan ook de oude Wdb. na op de drie verba, en besluiten het te beproeven met: *een middagwijken vangen* = een middagrustje nemen, een poosje pakken, met *wile* = rust en *vangen* in de nuance van Mnl. *vaen* en Got. *gafáhan* = pakken, snappen.

Na omschouw, die ik nu niet nader beschrijf, komen we tot het vermoeden dat het gezegde oeroud is en wsch. gecalkoord op *quietem carpere* (*Virg. Aen.* 7, 414), waarnaast het equivalente *soporem capere* (*Virg. Georg.* 3, 435) en reeds Grieks ἔπνον λαμβανειν, met het verb. dat in het Got. normaal met *gafðhan* weergegeven wordt.

De drie in het gezegde gebruikelijke verben brengen op zichzelf, met hun verwante vormen, een bevestiging van onze hypothese, en geven ons tevens inzicht in een, te weinig bekend en beacht, semantisch verschijnsel van groot principieel belang.

Alle drie zijn, als dusdanig of met een iteratiefsuffix tot de betekenis *sluimeren* gekomen, terwijl hun oorspronkelijke betekenis daarnaast voortleefde. Ags. *hnappian*, to nap, to take a nap, Ohd. *hnapfizon*, Mhd. *napfezen*, Ags. *hnipian*, Mhd. *nipfen*, betekenen alle *dormitare*. Zij zijn, op de suffixen na, id. met On. *hneppa*, klemmen, Zw. *nappa*, vangen, Eng. dial. *to nap*, pakken, Mnl. *nappen*, bijten (vgl. beet nemen) en, met Anlaut-var., Eng. dial. *to knap*, *to snap*, seize, bite, Mnl. *knappen*, bijten, KIL. *knappen*, *snappen*,prehendere, (waarbij *knappkuit*, zie p. 88, nota 1), Meng. *nippen*, knijpen, Mnl. *nipen*, vatten, KIL. *knippen*, *snippen*, resecare, Halma *knippen*, vangen (1). Onfr. *vâcon* is iteratief bij *fâhan* (zie verder).

Waar bij woorden van de serie de bet. *dormitare* opduikt, hebben we te doen met een pregnant gebruik van een zeer speciale soort, dat bijv. onmogelijk zou zijn bij Lat. *capere* voor *capere quietem*. Om dit te verklaren moeten we bedenken dat een twee- of meerledig complex een semantische

(1) Op de moeilijke Ablautverhouding kan ik natuurlijk niet ingaan. Daarbij zouden dan ook Got *hniupan*, *hniupnan* ter sprake moeten komen. In Siebenbürgen zegt men *noppen* voor *dormitare*; in Limb. komen *knoppen* en *snoppen* vóór met de waarde van *knappen*, *snappen*; ons woord *nop* is in het Noors *napp*, enz.

eenheid vormt, waarin ieder onderdeel kan afwijken van zijn oorspronkelijke waarde, op voorwaarde dat de globale inhoud constant blijve. Wegens de dubbele betekenis van *wile*, nu eens *quies*, dan *temporis spatium*, bestonden er op een bep. ogenblik twee isomere gezegden : het ene, oudere verstond men als *een poosje (rustje) pakken*, het andere, jongere, als *een poosje (tijdje) sluimeren* (1).

Met deze interne verspringing werd *wilken* van sterk betoond rechtstreeks object tot zwakker betoonde tijdsbepaling, en het verb. kreeg het hoofddaccent. Uit het zo gewijzigde complex kon men dan Ags. *hnappian* e. a. isoleren met de bet. *sluimeren*, die hun oorspronkelijk niet toekwam (2).

Op dezelfde wijze kwam ook Onfr. *vâcon*, Mnl. *vaken* (KIL. ook met nieuw suffix *vaeckeren*) van vangen tot dormitare. Dit specifiek Ndl. en Ndd. woord, waarvoor tot nu toe in 't geheel geen etymologie werd voorgesteld, is niets anders dan een *-k* iteratief van *fâhan*, vangen (3),

(1) Het hier beschreven verschijnsel is niet id. met de semantische ellipse, die we bijv. hebben in *necare (aqua) > noyer*, noch met een geval als (*de tenten*) *opbreken*. Het onderstelt een voorafgaande correlatieve semantische verspringing in ieder der componenten.

(2) Die woorden zijn dan voor de etymoloog zuivere semantische drogbeelden, tegenhangers van GILLIÉRON's *Mirages phonétiques*. Zij doen ons begrijpen hoe hopeloos het is voor de comparatist, met de schijnbaar alleen (en in 't Ags. reeds in 825 !) geattesteerde betekenis *dormitare*, verdere verwanten op te sporen. En zij doen ons helaas ook vermoeden dat dergelijke volkomen vergeefse pogingen in respectabel aantal in onze vergelijkende Wdb. moeten aanwezig zijn. Een andere slogan van GILLIÉRON variërend, zou men daarbij — volkomen, terecht — mogen spreken van het failliet der semantische etymologie, wat natuurlijk niets anders is dan de keerzijde van zijn faillite de l'étymologie phonétique.

(3) De verhouding *vaen* : *vaken* wordt gesteund door de vgl. Mnl. *analoga* : *haen, haeyen, haken na* = hangen, verlangen naar ; *naen, genaeyen* (waarbij het obsceen homon.) *genaken* ; *gra, graken* ; *dauw, daken*, nevelachtig zijn, Ndd. *dák, dauw* ; *blaeyen*, wapperen van de rook, Limb. *blöken*, rookwolken opwerpen, *blök*, dichte rook ; benevens een drietal andere, die wat meer uitleg zouden eisen.

zoals Ohd. *hnapfizen* een -t iteratief is bij **hnapfen*. Het werd geïsoleerd uit het complex *ein wilkin vácon*, versprongen van *een rustje trachten te pakken tot een wijltje sluimeren, to nap a while*.

Dat wordt nu mooi bevestigd door de Mnl. constructie met het simplex *mi vaet die slaep*, captivat me somnus, de slaap krijgt me te pakken, waarbij het passief *in slape bevaen*, KIL. *met slaep bevangen*, captus somno, Fra. pris de sommeil. Terwijl bij het simplex *vaet* het onderwerp *die slaep* noodzakelijk bleef, kon dit bij het iteratief *mi vaket* (*die slaep*) als overbodige tautologie wegvallen, toen *vaken* in pers. gebruik niet meer als iteratief van *vaen* gevoeld werd, maar als direct equivalent van dormitare. Van het primitieve complex bleven alleen schijnbaar onpers. gezegden over, als *sie en lieten hem niet vaken*, d. i. (door de slaap) bevangen, en *mi vaket*, waarnaar dan ook een secundair *mi slapet* (*mich schläfert*), kon ontstaan. Dit laatste vinden we bijv. in het Mnl. zinnetje *di en vaket noch en slapet niet*, dat duidelijk de verschillende nuances der twee verben bewaart.

Dat deze voorstelling juist is, wordt nu nog bevestigd door de betekenis van het postverbale *vaec*, KIL. *vaeck hebben*, dormiturire. In zijn betekenis *aanval van, neiging tot, slaap* bewaart dat een duidelijk spoor van het iteratief *vaken*; en de Mnl. uitdrukkingen *vaec van slape, die vaec der begeerte*, waarbij nog het Antwerpse *vaek tussen de tanden hebben* d. i. honger hebben, wijzen op het primitieve, nog niet met de betekenis *sluimeren* pregnant gebruikte *vaken*, capessere, dat natuurlijk een even breed gebruik kon hebben als bijv. Mnl. *bevaen* : *met slape, vroude, minne*, enz.

Om dit kapitteltje te sluiten nog een paar woorden over twee Waalse gezegden, die er ten nauwste bij aansluiten. Het eerste luidt *pèter s' sokète = faire sa sieste*. Daarin

is *pèter* oorspronkelijk *pétiller*, d. i. een der betekenissen van Mnl. *cnappen*. *Sokète* is *petite bûche* (bij Fra. *souche*), waar we niets mee kunnen aanvangen. Maar het Waals heeft daarnaast een, praktisch bijna gelijkkluidend *tchokète*, dim. van *tchoke*, *laps de temps*, d. i. een der betekenissen van *wile*, nl. *poosje*. Het ligt dan voor de hand te vermoeden dat een ouder *pèter s' tchokète*, waarin *pèter* tot een schuine interpretatie aanleiding kon geven, de plaats heeft geruimd voor het zo goed als gelijkkluidende *pèter s' sokète*, dat ten minste een aannemelijke voorstelling inhield. Men verstaat het nu (verstaan is te veel gezegd!) als : *crever, fêler, faire éclater sa bûchette*; en in dat, ongetwijfeld pseudo-figuurlijk, gezegde was in ieder geval een homoniemenverwisseling in het spel. Ik zie erin een oude calque van een *wilken*, *poosken*, *knappen* (1).

Het tweede Waals gezegde luidt *haper 'ne mohe*, *attraper une mouche*, met de betekenis : *se reposer un moment pendant le travail*, dus feitelijk ook, met een lichtjes divergerende nuance, een rustpoosje pakken.

Onder N° 15 zal blijken dat de oorsprong van dit gezegde in een ver verleden moet liggen, daar zijn Onfr. prototype aan het uitgangspunt staat van een lange serie metamorfosen. Ik vermoed dat de W. *mohe*, vlieg, teruggaat op een pre-Mnl. **flugā*, vlieg (vgl. On. *fluga*, en Oberd. weer anders *Fleuge*, vlieg), dat met zijn homoniem **flugā*, vleugje, ogenblik, *poosje*, verwisseld werd (2). Het

(1) Bij HAUST is *soker* var. van *choker*.

(2) Bij de correctuur merk ik, dat ik het kapiteltje in de *wilenvlucht* heb vergeten in te lassen. Ik zie daarin een primitief in de *wilenvloge* = gedurende het rustpoosje. *Vloge* = *vleug*, en *vlucht* waren, en zijn nog gedeeltelijk equivalent, vgl. ook Ags. *flyge* = flight. Het Ags. kent het comp. *flyge-wil*, dat men interpreteert als *flying wile*. Wegens de onder N° 6 bewezen identiteit van *wil* en *hwil*, is dat feitelijk het gepostuleerde *wilenvloge*. Dat de componenten in omgekeerde orde staan is begrijpelijk als men rekening houdt met de hoger uitgelegde polysemie van *wile* en de dubbele betekenis van *flyge*, waarover verder onder N° 14.

prototype zou dan zijn : *een vloge, poosje, knappen*, equivalent van *een wijltje knappen*.

Die veronderstelling wordt bevestigd door Ofr. *naque-mouche*, *désœuvré*, waarvan het eerste lid bij Mnl. *cnacken* hoort, dat zijn equivalent *cnappen* verving, een bijzonderheid die we ook bemerken in Ofr. *naquet* (page) = Mnl. *cnappe*.

Het gezegde leeft overigens ook bij ons voort in het stereotiep zinnetje : *ik ben hier niet om vliegen te vangen*, d. i. om werkeloos te zijn, oorspronkelijk „om een wijlken, poosje, rustje, te pakken”. Men lette vooral op het voortleven van het woord *vangen*.

14° *Een uil vangen, Eine Ule fangen*, de wind van voren krijgen, *prendre vent devant* (Halma) ; in een onderneming mislukken (Wvl.) — *To take owl*, to be baffled ; *een puistje vangen*, mislukken, een blauwtje lopen — *Da hett ne Ule seten*, de zaak is mislukt ; *Nê dat es en Ul!* daar komt niets van te recht (zie N° 4).

Hier hebben we te doen met *ûle* < *wîle*, in de zin van oponthoud, vertraging, hindernis, uitstel, die uitdrukkelijk opgegeven wordt door KIL. voor *ghijle*, vetus flandr. (re)mora, en die ook eigen is aan het verbum in het Got. Ohd., Mhd., Mnd., en in Eng. *to while* = *to loiter*. Het Got. *hweila* vertaalt *χρονος*, en dat had ook die nuances.

Het eerste gezegde staat op één lijn met *capere moram*, en daar het oponthoud even goed aan windstilte kon te wijten zijn als aan tegenwind, ook met *γαληνης νηνεμιας επιλαμβανειν*, een windstilte, *quies ventorum*, vangen, krijgen (het Griekse verb. wordt in het Got. normaal weergegeven met *gafáhan* d. i. vangen).

Dat de nuance windstilte wel degelijk eigen was aan *een uil vangen*, blijkt uit de vert. van Halma : *faire chapelle*,

eigenl. een voermansgezegde : zich ophouden bij alle kapelletjes, heilige huisjes d. i. Mnl. *bierkerken* (Wallon du Centre : il a fèt tous les capèles su s'voye).

Een andere bevestiging brengt het burlesk zeemansgezegde *het schip ligt in katzwijn* = in windstilte. Dat is een vrije parafrase van *het schip vangt een wiltje* d. i. sluimert, en die equivalentie dagtekent niet van vandaag, blijkens Mnl. *reste* = 1° rust (*wile*), 2° bezwijming.

Dat *uil* wel effectief ouder *wile* = vertraging door windstilte, voortzet blijkt ook uit Ndd. *Lunen*, windstilte, en uit Mnl. *loente*, windstilte voor de molenaar ; immers dat woord *lune* dient zowat in alle denkbare gevallen als equivalent van *wile* (1).

In Eng. *to take owl* steekt dan ook duidelijk een fonetische var. van *while*, met de zelfde betekenis ; en dat wordt gesteund door het verb. *to owl*, smokkelen, formeel = Meng. *ihwulen*, d. i. **gewülen* (zie N° 8 in fine).

De gezegden *een puistje vangen* en *een puisje vangen* (waarover verder) die men (o. a. VERCOULLIE) heeft gedifferentieerd wegens hun divergerende betekenis, lopen door elkaar, om de eenvoudige reden dat ze identisch zijn. De grafie *puistje* is te wijten aan de schoolse zucht om formeel te onderscheiden wat naar de inhoud onverenigbaar schijnt (2). De uitspraak van *knuistje* en *kastje* als *knuisje* en *kasje* leidde tot een hypercorrect *puistje*, waar het primitieve gezegde alleen *puisje* kende.

(1) Een typisch geval van moedwillig ingrijpen in taalmateriaal hebben we in Fra. *bonace*, dat Sachs-Villate opgeeft als vertaling van *Lunen*. Dat woord is de voortzetting van *malacia* < *μαλακία* ; omdat dit met zijn eerste syllabe... slecht klonk, veranderde men het in *bonacia*.

(2) Daarbij wordt dan toch weer niet consequent gehandeld. Zo geeft VERCOULLIE bij *een puistje vangen* niet alleen op *mislukken*, maar ook *beldeurtje spelen*. Zo lopen de semantisch gedifferentieerde dingetjes toch weer door elkaar, natuurlijk omdat verschillende penvoerenden er verschillende verklaringen op na hielden, die dan in de Wdb. samenvloeiden.

En dit *puisje* is in geen van beide gezegden het woord *poesje*, katje (1), zoals men (o. a. STOETT) meende, maar eenvoudig een oud doeblet van *poosje*, dat op één lijn staat met Mhd. *pāse* < pausa (2) en dus synoniem is van *wile*.

Het begrip mislukking dat optreedt bij de vijf gezegden is inherent aan het begrip hindernis, uitstel. Er is wel een oude rechtsformule : uitstel is geen afstel, maar die theorie onderlijnt de waarheid dat uitstel zeer dikwijls met afstel gelijk staat, wat ook blijkt uit de waarschuwing : *periculum in mora!* KIL. vertaalt kalme zee met *malacia*, windstilte, maar ook met *frustrum*, d. i. frustratio, missing, teleurstelling.

De twee Ndd. gezegden zijn duidelijk, zodra men *ule* door *wile* vervangt. Er werd alleen een poging gedaan om ze te adapteren aan het begrip *ûl*, vogel. Het Mnd. en Mnl. *geseten* had ook de bet. *geset*, bepaald, vastgesteld. Het eerste gezegde kan dan wel de voortzetting zijn van een juridisch *da ward ne wile seten*, d. i. *set*, er werd uitstel bepaald, de zaak ging niet door, feitelijk : de actie mislukte.

Daar de neiging om een pseudo-schilderachtig gezegde tot iets natuurlijks, voorstelbaars terug te brengen universeel is (3), kan het gezegde ook eenvoudig de jongere adaptatie zijn van *da ward ne ûle set*; immers de uil is toch normaal een vrije vogel, die wel zit, maar niet gezet wordt.

(1) Dat ons *poesje*, katje toch ook op dit zelfde *pāsa* < pausa teruggaat, maar langs een andere semantische weg, hoop ik in een uitvoerige *kat*-monografie te bewijzen.

(2) Voor rom. *ô* (au) > germ. *û* vgl. Got. *Rûma* < *Rôma*; Ohd. *mâlberi* < *môrus*; Ohd. *lûra* < *lôra*; Mhd. *ûle* < *ôla* (aulla) Mhd. Mnl. *limb. schrûbe*, *schrûve* < *scrôpha*, schroefmoer. Ook Mnl. cluuster tegenover clooster en Ohd. *mûta*, Mnl. mute tegenover Got. *môta*?

(3) Zie daarover mijn opstel „Taalkaarten en Homonymie” in *Feestalbum L. Grootaers*, 1950.

15° *Een vlinder knippen*, de schooltijd verzuimen (Groningen) — *Een puisje* (poesje 17de e.), *puisjes vangen*, beldeurtje spelen — *Stukjes* (*stutjes*) draaien, de school verzuimen, grappenmaken — *Mücken fangen*, *Grillen fangen*, *prendre la mouche*, *prendre la lune avec les dents*.

Die gezegden kunnen van de vorige niet gescheiden worden. In het eerste is *vlinder* een jong substituut voor *wiltje*, nachtvlinder; het is dan volkomen identisch met *een wil vangen* (N° 14). Het enig verschil tussen de twee bestaat in de afwijkende nuance van *wilkîn*. In het eerste was dit rustpoosje om te slapen, hier is het rustpoosje als recreatie, verpozing, gepakt op eigen hand. Zo is hier ook *een puisje vangen* id. met *een puistje vangen* in N° 14, maar met een andere nuance van *poosje*. KIL. vertaalt zowel *poose* als *wijle* met *otium*. Dat *wile* tot de bet. scherts, grap, gekomen is hebben we in het materiaaloverzicht gezien; die nuance werd expliciet opgetekend voor Mnl. *gile*, dat niets anders is dan een fonetische var. van *wile*. Het gezegde *een puisje vangen* heeft een adequate parafrase in Ofr. *aller en guile* = *aller s'amuser*, met de nuance grappen uithalen. Het mv. *puisjes vangen* is jong; het hoort bij het secundaire begrip.

Om de globale verspringing tot *belleketrek spelen* te verklaren, moet men bedenken dat bedoeld spelletje voor de, in het middaguur of liever bij vallende avond, naar huis gaande of vrij lopende jongens, de poets bij uitnemendheid was. Zoals zo dikwijls versprong hier de betekenis op de concommitterende hoofdhandeling.

Het derde gezegde bevestigt die voorstelling, immers het betekent nog te gelijk „de school verzuimen” en „grappen maken”. Blijkens *stuit*, dial. = *poos*, waarbij het dimin. *stutje* (normale verkorting van *stuitje*) = *poosje*, verder Mnl. *stuc*, *gestucke* = *poos* (ook Ags. *hwilstyce*,

time of leisure), en Mnl. *gaen draeien*, er van door gaan, luidde het primitief gezegde : „hij is een stukje of stutje gaan draaien = hij is er een poosje van door gegaan”. En dat bevestigt HALMA nog met zijn vertaling : *prendre la clef des champs*.

De uitdrukking *stukjes, stutjes draaien* is dan in onze Wdb. een, zeer begrijpelijke, verkeerde abstractie. Het verb. was niet *draaien*, maar *gaan draaien*, en het lemma moest luiden : *stutjes of stukjes gaan draaien*. Zoals in *puisjes vangen* voor ouder *een puisje vangen*, was het mv. *stukjes, stutjes*, secundair. Het oorspronkelijk gezegde luidde : *hij is een stukje gaan draaien*, en dat was volkomen equivalent van *hij heeft een puisje, poosje, wijlken (uiltje) gevangen*, d. i. hij heeft op eigen hand een recreatie gepakt.

Onder N° 13 in fine heb ik vermoed dat het Waalse gezegde *haper 'ne mohe*, een rustpoosje pakken (eigenl. een vlieg vangen) gecalkoord zou zijn op een Onfr. **flugan fâhan*, waarin **fluga*, vleugje, poosje, verwisseld werd met **fluga*, vlieg. Als we daarbij bedenken 1° dat Ohd. *mucka* tevens mug en vlieg betekende, en Mnl. *vliege* tevens vlieg en mug, 2° dat naast Mnl. *heimken* de equivalenten *heimelmugge* en Os. *muk-heimo* stonden, het laatste geglosseerd met grillis (Ohd. *grillo* = Fr. *grillon*), 3° dat het woord **fluga*, vloge, synoniem was van *wile* in de zin van poosje, maar tevens ook luim, gril betekende, blijktens Mnl. *vloge* = aanval, en Eng. *flight*, extravagant sally (Ags. *flyge* = flight), dan krijgen we, meen ik, enig inzicht in de filiatie der pseudo-schilderachtige gezegden : *prendre la mouche* (DU CANGE, anno 1167 : *musca* in cerebro, quod quasi demens videretur, vgl. *lunaticus* en *lune* onder N° 8, en het door occasionele synoniemie afgedwaalde *avoir une araignée au plafond*), *Mücken fangen*, *Grillen fangen*, evenals in het Brusselse (met eufemistisch ersatz-pro-nomen) *hij vangt ze* = hij is een beetje zot.

Verder hoort hierbij hoogstwaarschijnlijk ook : *prendre la lune avec les dents* (1), waarvoor bij ons *de maan willen grijpen*, d. i. **lūnen vaen*.

Al die gezegden ontspoorden blijkbaar uit een primitief **fluga fáhan* equivalent van *lūnan fáhan* of *hwíla fáhan*. Precies zoals *hwíla* kon *fluga* daarin nu eens de betekenis poosje hebben, dan die van *lune*, luim, gril. Die bisemie treft vooral bij de juxtapositie van de gezegden *haper 'ne mohe* en *prendre la mouche*. Het spreekt van zelf dat men, bij evoluties als de hier veel te summair geschilderde, de nodige overgangsnuancen moet aanvullen, en vooral de statische opvatting totaal verzaken, met haar netjes omcirkelde betekenissen, die men dan wel — met een volslagen miskenning van het taalleven — beschouwt als definities ne varietur.

16° *De uil, het uilekot*, Znl. de bovenste rij zitplaatsen in een schouwburg — *Die Eule* (16de e. op Ndd. gebied) gevangenis op het toneel (zie N° 4).

Het Hgd. equivalent *der (Berg) Olymp*, verklaart BÜCHMANN als volgt : weil die obersten Sitzreihen dem Wolken- und Götterreichen Plafond zunächst liegen ; en in het Eng. *the gods* ziet men „an allusion to the elevated position of the upper gallery”. Beide verklaringen kunnen wel bij een zelfde werkelijkheid aansluiten, nl. een mythologische dekschildering in Renaissance-stijl, alhoewel de eerste natuurlijk ook een jongere, studentikoze, fantasie kan zijn.

(1) De finale *avec les dents* is een pseudo-figuurlijk staartje, dat noodzakelijk een homoniemenverwisseling postuleert. Op grond van een overvloedige documentatie meen ik dat het Fr. *dent* en *dents* zeer dikwijls een calque is van Mnl. *tant, tanden* < *te hant, te handen*. In casu is het Mnl. prototype wsch. (met *opvaen* als var. van *vaen*) : *hi vaet lunen op te handen*. Voor de metamorfose was het voldoende het woordje *op* zwak te beklemtonen. Ik hoop op gezegden met *te hant, te handen* afzonderlijk terug te komen.

Maar dat wil nog niet zeggen dat daarmee de oorsprong van het gezegde verklaard is.

Het Fra. *paradis* laat ons inderdaad vermoeden dat aan die mythologische voorstelling een middeleeuws kristelijk begrip voorafging. Te Lyon bestond reeds in 1540 een schouwburg met drie rijen loges en beschilderd plafond (1). Daarop waren geen griekse goden afgebeeld, maar het paradijs en de hel; en dat was klaarblijkelijk een herinnering aan de aparte constructies van die naam, die zich op het middeleeuws toneel bevonden.

Reeds in het Ofr. *Jeu d'Adam* (einde 12de e.) wordt het toneel-paradijs beschreven als een soort verhoogde *loge*, versierd met draperieën, groen en bloemen. Later, zo o. a. te Mons in 1501, was het een soort uitbouw boven het toneel. In 1313 woonde koning Edward II van Engeland te Parijs een toneelvoorstelling bij, waar zich in het *paradijs* meer dan negentig engelen bevonden (2). Dat zal dan wel een spacieuse galerij geweest zijn; en daarbij denkt men direct aan de hollandse *engelenbak*, die waarschijnlijk aan iets dergelijks zijn ontstaan zal danken.

Het is m. i. niet nodig volkomen klaar te zien in de, zeker disparate, ontwikkelingsfasen der schouwburg-techniek, om met grond te vermoeden dat het hedendaagse *paradis* (de théâtre) de regelrechte voortzetting is van de middeleeuwse verhoogde *paradijsloge*. Naar gelang men meer verdiepingen met rijen loges of gewone zitplaatsen aanbracht, steeg die oorspronkelijke paradijsloge steeds hoger; en ze behield haar naam, ook toen ze niet meer als werkelijk paradijstoneel gebruikt werd. Zo noemen we nog steeds pennemes een mesje dat geen ganzepennen meer snijdt, omdat er geen meer zijn (3).

(1) EUG. LINTILHAC, *Histoire Générale du Théâtre en France*, I, p. 72.

(2) *Ibid.*, p. 60.

(3) Het heeft dan weinig zin voor *paradis* (de théâtre) als oudste

In het Mnl. was *paradijs* reeds een technische term geworden, met de betekenis uitbouwsel, balkon. In die betekenis concurreerde het woord met *love* (< *laubia*, loofhut) dat tevens *galerij* betekende, en met het doeblet daarvan *lootse* (uit Ofr. *loge* < *laubia*), dat ook *kot* betekende. Maar het woord duidde ook het voorhof van een kerk aan, en op dat voorhof, kerkhof, werden de doden begraven. Dat paradijs als dodenrijk (Ags. *neorxnawang*, eigenlijk plein van het dodenrijk, is reeds *paradise*) was het *rustoord* bij uitnemendheid, requietorium, coemeterium. Rust en dood waren reeds lang vóór het R. I. P. intiem verbonden begrippen. Bij Virgilius is *quies*, precies als Mnl. *reste*, zowel de verpozende rust als de rust van de dood; en wat wij doodkist noemen, heet in het Ndd. *rustkiste*.

Als we dan bedenken dat Os. *rasta*, *resta*, Mhd. *reste* en Mnl. *ruste* evenals Lat. *quies* en On. *hwila*, behalve rust ook rustplaats betekenen, (vgl. ook Os. *sweffresta*, dormitorium; Mhd. *lîchreste*, repositorium), dan is het wel geoorloofd ook voor Mnl. *wîle* = *rust*, de bijbetekenis *rustplaats* te postuleren.

Een oude synonymie rustplaats = paradijs hebben we ook in het paradijs van het hinkspel, en in de benaming van de vissershavens te Calais *Bassin de Paradis*, d. i. rusthave, KIL. *rustplaetse*, statio navium. En dat doet ons beter begrijpen hoe het middeleeuws paradijs een synoniem kon hebben in het woord *wîle*, waaruit *uil* ontstaan is.

Daar het primitieve theaterparadijs de vorm van een *loge*, *loodse*, had (woorden die ook *kot* betekenden), ontstond naast *uil* het equivalent *wilekot* (vgl. *engelenbak*). We

vindplaats op te geven: Nicot 1606, zoals DAUZAT doet; en wanneer deze auteur als enige verklaring geeft *par ironie*, en het Dict. Général *par plaisanterie*, dan hebben we in beide gevallen wel te doen met een anachronisme. Die gevoelens liggen niet aan de oorsprong; zij ontstonden secundair, toen de oorsprong vergeten was.

moeten dus vooral niet denken dat het actuele *wil* een kortvorm zou zijn van *wilekot*.

Te Meulebeke bij Tielt (Wvl.) bestaat een herberg met de driedubbele naam *De Uil, Het Paradijs* of *De Vrede*. Daar *vrede* ook *rust* betekent, zijn dat feitelijk drie synoniemen. Had die herberg iets uitstaan met toneel, of doelen die namen ook eenvoudig op rustplaats?

In het 12de tableau van het *Miracle de Nostre Dame, comment elle garda une femme d'estre arse* (14de e.) beschuldigt de baljuw dame Guibour en haar dochter van moord, en hij beveelt dan aan een van zijn helpers: „werp de moeder in de gevangenis en leid de dochter in 't paradijs, aan de andere kant". Dat slaat natuurlijk op het paradijs der toneelschikking; en zo vernemen we toevallig dat dit ook wel als gevangenis kon dienen (1).

Daar hebben we dan wel de verklaring van *Eule*, dat in de zin van gevangenis gebruikt wordt in de geestelijke komedie Aegyptischer Joseph, van het eind der 16de e., in het Hgd. geschreven door Balthasar Voigt, pastor te Drübeck (Ndd. gebied). Daar zal dan ook het toneelparadijs, de *wîle* of *ûle*, occasioneel als gevangenis gediend hebben. En zo vinden we op twee extreme punten van het Ndl.-Ndd. taalgebied het zelfde relict *ûle* < *wîle*, met identische evolutie, zowel in semantisch als in fonetisch opzicht (2).

17° Het treurspel van den „*Ouden Uil*". — Met een serie gezegden uit het Ndd., Ndl. en Fra.

Nom. ag. van het type Os. *râdgebo, landskado, wârsago*,

(1) Édit. Paris et Robert, Soc. des anc. textes Fr., t. IV.

(2) RUD. ECKART, *Niederdeutsche Sprichwörter*, Braunschweig, 1893, geeft kol. 193 zonder uitleg, het gezegde: *Hé hort dâr to hûs wô se de slîpstên in 't Ulenlock dreiht*. Het fijne van dat zinnetje ontsnapt me; maar ik vermoed dat *Ulenlock* hier wel een tegenhanger van ons *wilekot* kan zijn.

waren in de oude periode talrijk. Zij kwamen ook nog in het Mnl. vóór, echter meestal met verlengde nevenvormen op *-er* : *lantwinne(r)*, *vorespreke(r)*, *waersage(r)*. Dergelijke formaties konden ook een adj. als eerste lid hebben : zo bijv. Mhd. *altsē33e*, oudingezetene, en (met een tweede lid van een enigszins afwijkend, nog ouder, type) KIL. *oud-saete*, *senex*.

Een compositum van dat type met *ald* = oud als eerste lid, en met een tweede lid afgeleid van het verb. *hwílon*, verblijven, rusten, op rust leven, nl. **aldhwíla*, duidde de oude man aan, die men vandaag *Altsitzer* of *Altenteiler* noemt, d. i. hij die zijn hof en grondbezit aan erfgenamen of vreemden heeft afgestaan, met voorbehoud van een bepaalde reserve (*Altenteil*), nl. een kleinwoonst of *cot* en een levenslange verzorging in de vorm van vruchtgebruik, Os. *bíliban*, Mnd. *líftuht* (Gallée, Vorstud. anno 1187), Mnl. *bileven*, *bilevinge*, *lijfgedinge*, *lijftocht*. (1)

Dat woord heeft ons de Saxenspiegel als unicum bewaard in de vorm *altwile*. Het wordt daar echter in een overdrachtelijke betekenis gebruikt, die al heel vroeg aanleiding gegeven heeft tot allerlei misverstand, dat tot op heden voortduurt. Op die betekenis kom ik terug in het volgend N^o; hier moeten we eerst de lamentabele lotgevallen van de eigenlijke *altwile* bespreken, zoals ons die geschilderd werden door de volksmond.

Zoals men in het Mnl. voor *outvader*, *outmoeder*, *outman*, ook zeggen kon *oude vader*, *oude moeder*, *oude man*, zo stond naast *aldwile* ook een gelijkwaardig **alde wile*; en dat kennen we vandaag nog : het is niets anders dan *den ouden uil* (17de e.), die, toen de primitieve zin van het compositum vergeten was, ook kon aangeduid worden met

(1) Cf. K. VON AMIRA, *Grundriss des Germ. Rechts*, 3, 1913, p. 205. — Een modaliteit van dergelijke eigendomsafstand vindt men reeds in de *Formulae Andecavenses*, n° 58 (7de e.).

het simplex *uil*. In plaats van zijn vast epitheton kreeg hij er dan echter een serie andere, van minder loffelijk gehalte. Hij was *de slechte uil* (Mnl. *slecht* = armoedig, van alles ontbloot), *de bloyen uil* (bedeesd), *de vuilen uil* (Oost-Mnl. *vuul* = lui), *de domme uil* (variatie bij *slecht* = simpel, onnozel), *de lompe uil* (verdere afdwaling van *dom*, reeds bij KIL. *wl*, homo stolidus et improbus). Met een andere, nog verdere afdwaling van *dom* (Limb. *dom* = bedwelmd) kwam men zelfs tot het gezegde, dat zeker niet meer op de sukkelaar betrekkelijk kan zijn : *zo dronken als een uil*.

Het vandaag meest verspreide van die gezegden, nl. *domme uil*, waarbij *uilig*, *dom*, ontbreekt bij KIL. ; maar hij geeft het in de ons nu goed bekende synoniemisch-homoniemische vermomming *loen*, homo stupidus, insulsus; en we kunnen dus bevestigen dat *uil*, in zijn tijd of vroeger, diezelfde betekenis gehad heeft.

Het Wvl. kent het gezegde *de uil van 't spel zijn* ; en dat heeft klaarblijkelijk betrekking op de echte primitieve **outwile*, die zeker dikwijls bedrogen uitkwam. Het primitieve gezegde zal geluid hebben : **hi es de wîle van den gelege* (Mnl. *gelege* is 1° huizing, erf, 2° vrolijke bijeenkomst, waarvoor ook Mnl. *spel*). Het Fra. *être la chouette de la société* zal daarvan een calque zijn.

Hoe tragisch het lot kan zijn van mensen die zich uitkleden, voor dat ze slapen gaan, heeft ons SHAKESPEARE met zijn *King Lear* geleerd. In Drente en Groningen zei men in de M.-E. van iemand die zijn erf afstond : *hi gaet in evelganc* ; in Westfalen zegt men vandaag nog van iemand die op lijftocht leeft : *Hei sittet op de Avegunst* ; en die bittere waarheid horen we ook uit de, op Ndl. en Ndd. gebied met allerlei var. verspreide, dialoog : *Ule, Ule, wat deist met mîn spîs in dîn mâle? — Katte, Katte, du solt weten : ungegünnt Brot word vøl geten !*

Naast de ondankbare, „*quade*”, Gonerils en Regans, die hier met „*Katte*” toegesproken worden (1), zien we ook de afgunstige, zoon geschilderd. Op het kleinzielig toezicht (Mnl. *roeke* f. sg.) dat over de oude gehouden werd slaat het gezegde : *hij leeft als een uil onder de kraaien* (Mnl. *roeke* m. pl. = zwarte kraaien) ; en het wederzijds wantrouwen zien we in : *De Búr kikt de Ul an, und de Ul kikt de Búr an* (Pruisen).

De miserie van de *aldwile*, die te weinig had om te leven en te veel om te sterven, werd spreekwoordelijk in het, eveneens op beide taalgebieden bekende, maar sedert lang niet meer, of maar half begrepen, gezegde : *Dasitten as ne Ule in stiervensnäe* (stervensnood) : *Hij zit als een uil in doodsnoed*, (d. i. in de uiterste nood, vgl. Mnl. *dootquale*, *dootsiecte*, erge ziekte).

De kleinwoonst, het kot, waar de door ouderdom tot werkeloosheid gedwongen *Ule* met zijn afgesloofd lijf wat voor de deur in de zon zat, zien we in het zinnetje : *Hei sittet dao as de Ule vörm Astlok* ; en de hopeloze armoedigheid van zijn *sate* schildert het tragisch-burleske : *Ett geschitt wenn de Ul ér Arsch blégt*, (d. i. bloeit, var. *Knoppes kröggt*, knoppen krijgt), nl. nooit.

Het doodsnoed-gezegde was reeds duidelijk pseudo-schilderachtig ; het laatste is nu totaal onvoorstelbaar, zuiver idioot. Dat moet ons aanzetten ook een homoniemverwisseling te vermoeden in het *Astlok*-gezegde, trots zijn — schijnbare ! — natuurobservatie. Het primitieve *lok* = *cot* werd hier secundair aangepast aan het jongere begrip uilvogel, volgens de universele neiging om van een

(1) Dat het woord *Katte* hier en in talloze andere gezegden werkelijk een var. van kwaad is, en dat de katten, in wier gedaante de heksen en de duivel vroeger liefst verschenen, van zuiver verballen oorsprong zijn, hoop ik bij gelegenheid met een overvloedige documentatie aan te tonen.

pseudo-gezegde iets natuurlijks te maken, waar er enige kans toe bestaat (1).

In het *Arsch*-gezegde verving dit woord een ouder *sate*, Mhd. *gesaeze*, dat in het primitieve gezegde de woonzit, met klein of groot erf, bedoelde, maar tevens ook zitdeel betekende (2).

Troost vond de sukkelaar toch wel soms, nl. als Cordelia zich bij hem voegde. Dat begrepen de rechtvoelende buitenstaanders ook, en we horen ze dan zeggen : *En lüttjen Meid et beter steit mit de Ulen to sitten as mitten Heister to wippen* (3). In Westfalen en elders staat in dit of een equivalent gezegde niet *Heister*, maar de nevenvorm *Exter*. Dat is natuurlijk het Os. *ékso* (Mnl. in *erfexe*), eigenaar, verlengd met het Mnd. (en Eng.) frequente mannelijk *-ster* suffix. Het woord werd zodoende homoniem van de vogelnaam (*h*)*exter* (4). In *wippen*, var. *huppen*, steekt dan oorspronkelijk de nuance springen en dansen, in de betekenis feest vieren, het er rijkelijk van pakken, op het goed voorziene boerenhof, waar de nieuwe *erfexe* het bewind voerde.

(1) Zie daarover mijn artikel „Over Woordkaarten en Homoniemenstudie” in het *Feestalbum L. Grootaers*, 1950.

(2) Het Mnl. Wdb. aarzelt voor de bet. zittelen van *gesate*. Ik heb een dik twintigtal gezegden verzameld die bedoelde betekenis zeker stellen, zowel voor *sate* als voor *gesate*.

(3) Het mv. *Ulen* wijst hier natuurlijk op de beide oudjes (zie verder over *althiumisch*). Het woord *wile* Nom. ag. kon zowel vr. als m. zijn (zie N° 19). Het gezegde staat ook in de Prov. Comm. N° 688, met de *valk* in plaats van de *ekster*, en een vertaling, die bewijst dat de compiler het niet meer verstond. Cats begreep het nog beter : „een meisje doet beter een degelijke, stille man te nemen, dan een grote jonker met pluymen op de hoed”. Misverstand van schriftelijk overgeleverde spreekwoorden komt veel vóór, als gevolg van een breuk in de mondelinge traditie.

(4) De (*h*)*exter* kwam op haar beurt in homoniemisch contact met *hexe*, *hexen*. In Oldenburg meent men dat de vogel een verdoemde ziel of zelfs een duivel is. In Vlaanderen voelde men natuurlijk in de finale het vrouwelijke *ster* suffix ; vandaar : *ekster*, *snode kwekster*, *toveressesteert* ! cf. A. DE COCK, *Spreekwoorden*, II, p. 117.

De *uil*, waarvan hier het lot beknopt werd verhaald, heeft oorspronkelijk niets te maken met de vogel; maar dat slimme dier werd het slachtoffer der homonymie. In fonetisch opzicht was de oude *uil* al zeer vroeg volkomen identisch met het eerste lid van Ulenspiegel, maar ook daarmee had hij in semantisch opzicht niets gemeen.

De lezer zal nu opmerken, en opwerpen, dat ik geen enkel voorbeeld gegeven heb van het compositum *aldwile*. Dat is een feit; maar ik heb uitgelegd hoe het simplex *uil* < *wile* de plaats van *aldwile* heeft kunnen innemen, en we zullen in het volgend N^o zien waarom het compositum in eigenlijke zin verdwenen is. Het heeft bovendien effectief een paar duidelijke sporen nagelaten.

Daar hebben we eerst bij FISCHART een adj. *altwilisch*, ouderwets, dat geen twijfel laat over zijn oorsprong. Het is blijkbaar parallel met *altväterisch*, en *altvater* was praktisch hetzelfde als *aldwile*. Het Mhd. kende daarnaast ook nog *althiunisch* (benevens *altvrenkisch*), en ook dit woord is volkomen parallel met *altwilisch*. Het is blijkbaar een afleiding van **alhiun* < **althîwun* (vgl. Ohd. os. *hiun* < *hîwun*, conjuges), de op rust levende ouders, d. i. de *altwilen*. De bevreemdende *-isch* formatie van een versteend pl. heeft haar tegenhanger in Ohd. Os. *frônisk*, bij het versteende pl. *frôno* (1).

Een ander spoor van *altwile* steekt wsch. in ons woord *oudroest*, oude rommel. Daar Mnl. Mnd. *wilen* syn. was van *rusten*, var. *rosten*, kon **aldwile* door **aldroste* ver-

(1) Dit zelfde *hiun* steekt wel in *hunebed*, dat wsch. familiegraf betekent, vgl. Ohd. lex Sal. *sînero hîwono* = de familia ejus. Het relatief jong *hiune* = *reus* is dan blijkbaar een romantische abstractie uit het, als *reuzenbed* begrepen woord. Daaruit zou volgen dat de *hunebedden* nog door germ. stammen gebruikt werden, of dat die er minstens de destinatie van kenden. Ik zie dat SLICHER VAN BATH de *hunebedden* beduidend nader bij ons gebracht heeft dan men vroeger meende; ze zullen wellicht nog korter bij ons staan dan hij vermoedt.

vangen worden. Maar *rost(e)* was ook een nevenvorm van *roest* : zou het dan louter toeval zijn dat we vandaag nog zeggen van iemand die op rust gesteld (in den Ruhestand versetzt) wordt : *hij gaat naar het oud ijzer, il est mis au vieux fer* en dat daarmee equivalent is *aller rejoindre les vieilles lunes* (weer dus : *wile = lune*)? Bij nader toezien begrijpt men dat die zinnetjes — zoals zoveel andere, die er niet naar uitzien — een pseudo-figuur inhouden, en die is feitelijk altijd van homoniemischen oorsprong.

Het sterkste bewijs voor een primitief *aldwile* brengt het volgend N^o.

18° De *altwile* (= oudeman) van de Saxenspiegel en de Limburgse *awele-(menkes)*.

Het woord *altwile* uit de Saxenspiegel (Landrecht I, 4 — oudste redactie tussen 1221 en 1224) moet hier behandeld worden als onontbeerlijk complement van het vorig N^o. Het is wel — met Ulenspiegel, natuurlijk ! — het meest omstreden woord uit de Mnd. en zelfs uit de hele germ. woordenschat. Na talloze andere wijdde F. MENTZ er een uitvoerige studie aan in het Ndd. Jb., XXXI, 1905, p. 1-19, waarin hij al de reeds geopperde hypothesen monsterde, en dan ook zijn eigen interpretatie gaf. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van zijn nuttige gegevens, en ook zijn conclusie aanvaard, dat *altwile* wel degelijk de authentieke grafie is. Maar mijn interpretatie verschilt totaal van de zijne.

Door *altwile* wordt in de Saxenspiegel blijkbaar een kind bedoeld dat „aan de oudeman, oudenman lijdt, van den oudenman besmet is”. Zo noemt men in bijna heel Znl. een extreme soort van rachitis, waarbij het kind volstrekt niet wil groeien, en, met zijn diep gerimpeld gezicht en lijf, volkomen het uitzicht heeft van een oud mannetje (1).

(1) Uit *Bruxelles Médical* (15 nov. 1936) noteerde ik het volgende

De opgave van D'ARSY : oud manneken, *vieillot*, schijnt wel op die tamelijk zeldzame en meestal kwijnende, ongeheelijke, ziekte te slaan ; en dat is ook wellicht het geval waar KIL. voor *oudman*, naast *senex*, ook *vetulus* opgeeft (1).

In de Saxenspiegel vormt de *altwile* met de *dwerf* en het *kropelkint* een categorie wezens, die geen erfrecht bezitten, maar — als compensatie — recht hebben op verpleging door degenen, die in hun plaats erven.

In Wvl. gelooft men dat die kinderen wisselbalgen zijn ; en precies met deze betekenis hoorde Latendorf in 1880 het, sedert eeuwen verloren gewaande, woord *altwil* gebruiken door volksmensen in de streek van Schwerin (2). Uit die twee gegevens volgt de equatie : *altwile* = *oudeman* (ziekte).

De nergens geattesteerde constructie van MENTZ, **altwil* = *Albenspross*, steunde op het volksgeloof, volgens hetwelk de wisselbalgen door alven worden ondergeschoven. Maar hoe oud is dat geloof? Ik vermoed dat de combinatie van het oude *alve*, KIL. *incubus*, *faunus*, en *alvinne lamia*, *strix*, met een uit *aldwile* ontstaan *alveren*, *alvermannekes* daarvoor verantwoordelijk is.

In mijn Limb. dial. kent men echter geen *alveren*, maar wel *awelen*, *awelemenkes*, en dat woord kan in geen geval iets te maken hebben met de *alven*. Het is de regelrechte voortzetting van *aldwile* met zwakbetoond tweede lid :

geval : *Enfant de trois ans pesant six kilos, mesurant 70 centimètres. La tête est ridée, l'aspect vieillot. La poitrine et les membres sont grêles. Le poids reste stationnaire depuis longtemps.*

(1) Het Hgd. heeft als benamingen *Altwater*, *Altmann*, *Alte*, cf. HÖFLER, *Krankheitsdemonen*, p. 92 en *Krankheiten*, p. 282-286. In N.-Fr. is *le petit vieillard* de verwekker en tevens de naam van de ziekte. Deze wordt wel verward met de toring (*être en chartre*, uitdrogen). Het Waals kent de naam *l'vil homme*. In Vlaanderen dient men voor die ziekte St. Fiacre — waarom? Denkelijk om het een of andere formeel of conceptueel simile.

(2) Cf. Ndd. Korresp. Blatt, 5 (1880), p. 15 vlg.

aldwelen, aldelen, awelen (Mnl. *dickels* < dickwijs, limb. *bóggjet* < boekweit, Mnl. *erret* < erweit). En het duidt kabouterachtige wezentjes aan, die het uitzicht van oude mannetjens hebben. Die *awelen* zijn ongetwijfeld *aldwilen* in de overdrachtelijke zin, die het woord in de Saxenspiegel heeft. Overigens het **alftwil* van MENTZ zou Hgd. **Albzwil* zijn; en wat doen we dan met het *altwilisch* van FISCHART?

En nu begrijpen we ook waarom de eigenlijke zin van *aldwile* vroeg uitstierf, en waarom we in het vorig N^o alleen het secundaire-simplex *uil* < *wile* konden aanvoeren: als benaming van een ongeneeslijke ziekte, die zeker toen reeds aan de een of andere zwarte hand werd toegeschreven, was het woord *aldwile* taboe. Het kon zelfs niet meer dienen om de verguisde oudjes in hun kot aan te duiden.

19° De *Boekuil*, de *Stubenkauz* en consoorten.

Het nom. ag. *wile* in de vorm *uil*, of vervangen door een synoniem van uil, vinden we nu nog in een aantal andere composita. Het eerste waar de lezer wel aan zal denken, is de *boekuil*, waar vader Cats op zinspeelde met zijn versje: *Wat baten kaars en bril, als de uil niet zien en wil?*

Deze boekuil kende reeds Pieter Aertszen (1507 of 1508-1575), die hem in 1549 (?) inlaste in een stilleven, bewaard in het Kon. Museum te Antwerpen (N° 846 cat. 1948), en waarvan een repliek aanwezig is in het Museum Boymans te Rotterdam. Daar zien we, tegen de muur geprikt, een prent, die, met de letters *a I* in de rechter benedenhoek, de schijn wil verwekken van een eerste bladzijde uit het Uilespiegelboek. Op de bovenrand leest men *goeen dach bruer*, op de benedenrand *vuilen spieghel* (1). De uil is afgebeeld in een ronde staande spiegel,

(1) De grafie met *vuil* is een hybridatie van *vil* en *wl* (KIL.). Zij moet natuurlijk niet als ons *vuil* gelezen worden en is evenmin een herinnering aan het oude *wile*.

en naast de spiegel ziet men links een brandende kaars, rechts een bril (1).

Een broertje van de boékuil was de vroeg-Nhd. *Stubenkauz*, waarvoor vandaag *Stubenhocker* en *Stubensitzer*. Het prototype was denkkelijk een, met Os. *húk*, uil (afleiding van Os. *húwo*, cf N° 3) samengesteld **stovenhúke*, dat men verstond als *Stubenhocker* (Os. *húken*, Limb. *húken*, is neerhurken, en *hocken* is er een var. van). Het woord ging blijkbaar over **stovenúle* terug op **stovenwíle*, d. i. hij die in zijn kamer verwijlt, vgl. Mnl. *huussitte*, en de talrijke formaties van het type *seesate*, *borchsate*, *lantsate*, *cotsate*, enz. waarbij ook KIL. *oudsaete*, dat semantisch ten nauwste verwant is met *aldwile*.

In het Mnl. boek *Des Coninx summe* leest men het zinnetje : *die nijdighe mensche is des duvels úle* ; dat is wel een primitief **duvelwíle*, hij die met de duivel zit, aanhoudt. En het Mhd. kende een vr. *úle* in de zin van KIL. *bijssitte*, *bijssitster*, *concubina* (vgl. Mhd. *bisēzze*, *bisaeze*) (2).

De werklieden die in de winter op de Biesbosch verblijven (d. i. *wijlen*), noemt men *wisuilen* (3) ; de *homo uxorius*, die werkelijk te veel bij zijn vrouw zit, heet bij KIL. *wijfwl*, en een *nocturnus potator* is een *nachtwl* of, met een secundair equivalent en de bijgedachte stelen : een *nachtrave*. En daarmee zal de serie der consoorten nog

(1) Zie hierover DEBAENE en HEYNS in hun uitgave van het Volksboek, p. XXII. De schilders fantaseerden vrij ; dat ziet men reeds in de Uilespiegel-gravure van Lucas van Leyden, gedateerd van 1520, waar de jonge schalk een bende broertjes en zusjes kreeg, die het Volksboek niet kent. De Vl. Gids, Nov. 1950, brengt reproducties van beide prenten.

(2) Dit woord *úle*, papenbijzit, komt vóór in een text geciteerd door F. ZARNCKE in zijn boek *Die Deutschen Universitäten im Mittelalter*, 1857, p. 96 (naar ENKLAAR, *Uit Uilespigels Kring*, p. 22, nota 4).

(3) Of is het *teenuilen*? Ik ga af op een franse reportage, waar ik las : *hiboux des osiers*.

wel niet uitgeput zijn; maar voor mijn doel volstaat de collectie. In woorden van dit type is de *uil* oorspronkelijk in 't geheel geen metaforische vogelnaam, maar de regelrechte voortzetting van het nom. ag. **wile*.

Een laatste opmerking: de brabantse *uilaard*, schuurtje, bijgebouw, (o. a. in *Costuymen van Brussel 1657*, II, p. 46) heeft met *uil* hoegenaamd niets te maken. Het is een hypercorrecte vervorming van Mnl. *ulaet* < *utelaet*, met hetzelfde secundaire *-aard* als bijv. *lijnwaerd* voor *lijnwaet* (*Eigen Schoon*, 1950, p. 270). Daarin werd de *r* niet meer gehoord, en men lapte ze dan, met goede bedoeling, in de grafie, naar het voorbeeld der echte *-aard* formaties. Ze kon dan natuurlijk ook wel, a posteriori, in de uitspraak opduiken, ten minste als occasionele „spelling-pronunciation”. Vgl. ook dial. *kossaard* < Mnl. *cotsate*.

20° *Den Kauzen streichen*, vroeg Nhd. vleien (zie N° 10).

— *Mouwvegen* — *Falievouwen*.

Dit gezegde heeft zowat hetzelfde uitzicht als het onder N° 12 behandelde *sijnen huyben weten*. Alles wat daar aan principiële opmerkingen gemaakt werd, is m. m. ook hier toepasselijk. De lezer gelieve dus even naar dat nummer terug te kijken.

Hgd. *Kauz*, Mhd. *Kûze*, is een banaal synoniem van *uil*, dat KIL. kent in het compositum *kuytwl*, sic. bubo, germ. *kutz*. We gaan dus omschouw houden, om te zien of de oplossing van het, ongetwijfeld pseudo-schilderachtig dingetje, niet te vinden is onder de talrijke nuances van *wul*... en vinden niets bruikbaar bij *wile* < *hwîlô*.

Zou er dan soms nog geen ander *wîle* bestaan hebben, dat ons tot de oplossing kan voeren? Onder N° 10 vindt de lezer daarover het nodige. Maar hoe kon dat woord hier in de vermomming *kauz* optreden? Om dat te ontdekken moeten we de semantische massa maken van het begrip

vleien, en daarin omzien naar gezegden, die enige, ook maar partiële, gelijkenis vertonen met het te verklaren gezegde.

Dit stelt het probleem der hulpmiddelen : het ontbreken van een synoniemen-woordenboek voor het Mnl. Mhd. enz. kan alleen door veel lectuur,... of een gunstig toeval vergoed worden. Na omschouw noteren we Mhd. *vëder-strîchen*, *vëder-lesen*, en de Mnl. gezegden *enen die plumen striken*, *enen plucken van den stove*, d. i. iemand de pluisjes, de stofjes, het stof, afstrijken, -vegen, -plukken of -lezen, waarbij we als vanzelf denken aan het Znl. *iemand de mouw vegen* of *strijken*, met identische betekenis.

Bij het globaal parallelisme der complexen en de aanwezigheid van *streichen*, *striken* in de drie groepen, presumeren we dat er enig verband moet bestaan hebben tussen *kauz*, *plumen*, *stof* en *mouw*, al zien we dat ook niet bij de eerste aanblik, die traditionneel steeds op synonymie ingesteld is. Maar op de lange weg der evolutie spelen behalve de zwenkingen der synonymie, ook de winkelhaken en haarnaaldbochten der homonymie een, altijd onberekenbare, en zeer dikwijls decisieve rol.

Het vertrekpunt der ontwikkeling, dat natuurlijk eerst moet vastgesteld worden, zal met de meeste waarschijnlijkheid te vinden zijn in de oudst geattesteerde var., al is dat niet altijd het geval. In casu toont een vergelijkend onderzoek aan, dat reeds de Grieken het begrip overdreven vleien weergaven met *καρφολογέω* = pluisjes aflezen.

Bij onze pogingen om de lijn der evolutie te trekken, moeten we steeds voor ogen houden dat, in een twee- of meerledig complex met globale betekenis, ieder onderdeel een semantische verschuiving kan ondergaan, terwijl de betekenis van het geheel constant blijft (zie N° 13). Zo is de enorme semantische afstand tussen de begrippen *stofje*, *mouw* en *Kauz* in 't geheel geen reden om de filiatie tussen

die begrippen a priori te ontkennen. In onderhavig geval dwingt ons alles ertoe die filiatie te postuleren, en we zullen ze dus beproeven, wel te verstaan met de verwachting van een of meer homoniemenverwisselingen.

Het eerste wat ons bij onze opzoekingen opvalt is dit : het Mnl. bezit voor *stof* het synoniem *moude*, met de jongere var. *mouwe*, die... homoniem is van *mouwe*, *manica*. Zo stellen we de equatie : dat *stof* (*af*)*striken* d. i. (weg)vegen = die *mouwe* (*af*)*striken*, d. i. (*schoon*)vegen. Daarmee is het Znl. *iemand de mouw vegen* verklaard, en tevens bewezen dat het Fra. *frotter la manche à quelqu'un* gecalkeerd werd op het Vl. gezegde. Immers het is a priori ondenkbaar dat twee identische, pseudo-schilderachtige, gezegden onafhankelijk van elkander op twee naburige taalgebieden zouden ontstaan zijn ; en, daar het pseudo-schilderachtige noodzakelijk een homoniemenverwisseling postuleert, kan alleen dat gezegde oorspronkelijk zijn, dat ontstond in het taalmidden waar die verwisseling thuishoorde.

We zien hier een essentieel verschil tussen het metaforische, waarbij polygenese mogelijk, zelfs frequent, is, en het pseudo-metaforische, waar ze principieel is uitgesloten, omdat hier geen begripsassociatie in het spel is, maar een pure klankassociatie, d. i. homofonie.

De factoren der metamorfose waren : een lichte afwijking in de betekenis van (*af*)vegen (eerst *weg*-, dan *schoon*-vegen), de synonymie *stof* = *mouwe* < *moude* (men lette op de chronologische gevolgen, die uit dergelijke varianten kunnen voortvloeien), en de homonymie A *mouwe*, *stof* : A² *mouwe*, *manica*.

Het hoeft wel niet gezegd dat het gebaar waarmee men vandaag iemand schertsend kan vleien, nl. een speelse mouwvegerij, behoort tot de talrijke gebaren van verbalen oorsprong, die wel eens een systematische studie zouden

verdienen (1). Daartoe behoort reeds *καρφολογέω*, dat bij Theophrast, kap. 2, doelt op het aflezen van pluisjes uit de baard, maar tevens een woordspelende vervorming is van *καρπολογέω*, van iemand een gunst (vrucht) afrapen, door hem te vleien.

Maar we moeten verder gaan. Occasioneel equivalent van *mouw* in het secundaire zinnetje *de mouw vegen*, kon Mnl. *slove* zijn, dat omslag van een mouw betekende, terwijl voor zijn var. *sleve* (cf. *evel* : *ovel* ; *nese* : *nose* ; *sneven* : *snoven* en dgl.) effectief de bet. *mouw* opgetekend werd, in overeenkomst met Eng. *sleeve* Ags. *slieve*.

Nu vinden we bij KIL. *sloove*, vetus, velum, *slooven*, velare caput, en die zelfde Lat. omschrijvingen geeft hij voor *wijle*, *wiele*, *wieldoeck*, en het verb. *wielen*. Het ligt dan voor de hand te vermoeden dat men van *die mouwe striken* over *die slove striken* gekomen is tot *die wile striken*, en dat een daaruit ontstaan *die ule striken*, ergens in een overgangsdialect, gecalkoord werd met *den Kauzen streichen*.

Het resultaat van ons onderzoek vormt een lange keten, die men als volgt kan schematiseren :

1 *stof* 2 S. *moude*, *mouwe* 3 H. *mouwe* 4 S. *slove*
 5 S. *wile*, *ule* 6 H. *ule* (vogel) 7 S. *Kauz*.

In de zes mutaties vinden we vier Synonymieën : daarvan zijn 1-2 *stof-moude* en 6-7 *ule-Kauz* uiterst banaal. De sterkste schakels zijn de homoniemische ; daarvan is 2-3 *mouwe-mouwe* boven alle twijfel verheven door het Znl. *de mouw vegen*, terwijl 5-6 *ule* (*wile*)-*ule* (vogel) steunen kan op de talrijke parallellen in deze studie bijgebracht.

(1) Ik heb daarover een documentatie samengesteld ; maar die put het bestaande lang niet uit.

Het zwakke punt der constructie ligt in de dubbele synonymie 3-4-5 *mouwe-slove-wile*, die wel plausiebel schijnt, maar zeer gediend zou zijn met Belegstellen voor *slove* en *wile* in het gezegde. Het ontbreken daarvan kan toch wel enigszins vergoed worden, nl. door een var. die blijkbaar met *wile* parallel loopt. Die hebben we waarschijnlijk in Ndl. *falie vrouwen*, vleien. Mnl. en KIL. *falie* is o. a. zoals *wile* : hoofddoek, sluier, en de afstand tussen strijken en vrouwen werd gemakkelijk overbrugd door de nuance gladstrijken, in zijn plooiën strijken of leggen.

Met deze var. wordt het schema verkort tot vier mutaties, en de finale zou dan zijn : S *slove* 5 S *falie*.

En er is, in een overgangsdialect, nog een andere var. mogelijk met een derde equivalent van *wile*, nl. *húke*, wegens KIL. *huycke oft falie der vrouwen*, waarvan de vertaling *calyptra* ook dient bij *doeck*, *hoofddoek*, dat op zijn beurt gelijkstaat met *wiele*, *wieldoek wijle*. Daarmee zouden we, met Os. *húk*, uil, als homoniem, terugkeren tot het eerste schema, met alleen een verschil in 5 en 6. De finale zou er als volgt uitzien :

4 S *slove*, 5 S *húke* (*falie*, *wile*) 6 H *húk* (uil) 7 S Kauz.

In het experimenteel stadium van een methode kunnen haar aarzelingen en vergissingen leerzaam zijn ; daarom vond ik het gepast dit kapitteltje in te lassen. Ik ben er overigens van overtuigd dat verder onderzoek en bredere omschouw in de dialecten ook hier een definitieve oplossing zal brengen.

21° *Ule*, Ndd. keerborstel, ragebol — *Ulen*, met dat voorwerp vegen (zie N° 10).

Het, voor het eerst in 1771 opgetekende verb. *úlen*, denominatief van *Ule* (1755), heeft in de Eulenspiegel-

forschung grote opspraak verwekt. In de *Mitteilungen des Allgemeinen D. Sprachvereins* van 1885, N° 8, publiceerde Ernst Jeep zijn beruchte „echt Ulenspiegelse” verklaring van de naam van de schalk. Die zou ontstaan zijn uit „*ul (mi) den speigel*”, waarin Ndd. *speigel*, Hgd. *Spiegel* — in de jagerstaal de witte aarsvlek van het ree — bij uitbreiding „der Hintere” moest betekenen (1).

De eerste demonstratie daarvan zou de driejarige Till gegeven hebben, toen hij achter zijn vader te paard zat, en stilzwijgend de achterna komende boeren „liess hinden in den ars sehen”.

Later zou de schalk na iedere fopperij de kracht-imperatief (waarvan inderdaad verschillende elegante tegenhangers in de volkstaal, ook bij ons, bekend zijn) zijn slachtoffer naar het hoofd hebben geslingerd. Het gezegde werd zodoende spreekwoordelijk, iedereen herhaalde het wanneer er van een Ulenspiegelgrap spraak was, en ten slotte diende het om de schalk zelf aan te duiden, zoals men in Frankrijk een Engelsman vroeger wel eens *godon* noemde, naar de overvloedige *goddamn's* die hij losliet, en zoals de Amerikanen een Fransman soms *ding-dong* noemen, naar zijn uitroep *dis donc* !

Die verklaring heeft een enorm succes gekend, en niet alleen bij would-be Ulenspiegels. Zij werd o. a. goedgekeurd door EDW. SCHRÖDER, en vond, waarschijnlijk vooral op zijn gezag, haar weg tot in de meeste duitse lexica. Wanneer W. STAMMLER, in zijn *Geschichte der Niederdeutschen Literatur* van 1920, Ulenspiegel aanduidt met de woorden „der Schalk mit dem obszönen Namen”, dan is dat ook een uitdrukkelijke instemming met JEEP's constructie.

(1) JEEP's artikel werd herdrukt door W. UHL, in zijn uitgave van MURNER's *Gäuchmatt*, 1892, p. 268 vlg. UHL stelde — horrible dictu ! — een var. vóór : de spiegel zou *het gezicht* geweest zijn, en niet... het achtergezicht. Die bedorven Eulenspiegelei heeft geen enkele supporter gevonden.

Het woord *ûle*, ook *kêrûle* en *hârûle*, met de betekenis keerbezem, ragebol, en het daarvan afgeleide verb. *ûlen* keren, vegen, zijn specifiek Ndd. Zoals talloze woorden en gezegden uit die taal werd *ûle* door tweetaligen verhoogd (het vroegste voorbeeld van *Eule* in deze zin staat bij Klopstock) en het woord kwam dan, dikwijls nog in zijn Ndd. vorm *Ule*, in de Hgd. woordenboeken terecht. Het verb. heb ik echter in geen enkel Hgd. Wdb. ontmoet.

Het woord *ûle*, keerborstel (of iets benaderends) ontbreekt in het Mnd. en heeft ook geen correspondent in de verwante talen (2). Het zal dan hoogstwaarschijnlijk niets anders zijn dan een ander *ûle*, in figuurlijk of pseudo-figuurlijk gebruik. Dan is zijn verklaring een zuiver semantisch probleem, dat we met de methode der schakels — en natuurlijk met behulp der zaakhistorie — moeten kunnen oplossen.

Over de zaakhistorie zijn we — moet ik zeggen helaas of goddank? — niet volkomen ingelicht, maar de semantiek kan die lacune grotendeels aanvullen. Die leert ons bijv. dat een der Fra. benamingen van de ragebol, nl. *houssoir*, (van *houx*, hulst), oorspronkelijk een *wis* van hulsttwijgen was, waarmee de schoorsteenveger opereerde, en dat het woord, over de nog bekende bijbetekenissen : *balai de branchages*, *balai de crin*, tot zijn betekenis ragebol, en zelfs tot de betekenis *plumeau* gekomen is.

Een even brillante carrière maakte het Fra. *vergette*, roedeken (vgl. Mhd. *beseme*, tuchtroede), dat het ook, over *borstel* en kleeborstel, tot *plumeau* (vgl. Mhd. *vêderwisch*, Hgd. *Flederwisch*) bracht.

Nu heet de ragebol in het Ndd. en Hgd. behalve *Ule*

(2) Dat het ook in de Ndl. dial. ontbreekt weten we met zekerheid sedert de exhaustieve studie over *de Spin*, *het Spinrag* en *de Ragebol*, door E. BLANQUAERT en W. PÉE, verschenen in deze Handelingen, Jg. 1929 en 1933.

ook *Borstwisch*, wat zeker al een avancement betekent op de vulgaire *wis*, maar er toch uitdrukkelijk aan herinnert. Dit woord *wis* impliceerde oorspronkelijk hoegenaamd niets over het materiaal waaruit het voorwerp bestond, noch over zijn vorm. Men heeft het al vroeg vereenzelvigd met het begrip *bundel* (waarbij waarschijnlijk ook het woord *bezem* behoort), en *wissen* gelijk gesteld met *keren*. Zo is *wisch* bij KIL. *penicillus*, dat ook *keerborstel* vertaalt, en voor *wisschen* geeft hij *verrere* op, precies als voor *keren*.

Maar het nooit vergeten uitgangspunt van *wisch* was eenvoudig „iets om te wisschen of te vegen”, en dat kon men ook met een *vodde*, *lap*, *slet*, *doek* of *dweil* doen, die daartoe wel soms op een stok werden gebonden. Bij KIL. staat *wisch* dan ook gelijk met *wischdoek*, en Hgd. *Wisch* is vandaag nog *Wischtuch*, *Wischlappen*.

Onder de concurrenten van *wisch* in deze zin moet onze aandacht gaan naar *doek* (stofdoek), omdat dit woord in pregnant gebruik ook staan kon voor *hoofddoek*, en zelfs voor *wieldoek*, dat bij KIL. naast *wiele*, *wijle* wordt opgegeven met de vertaling : *velamen quo mulieres caput tegunt*. Het lijdt dan geen twijfel dat de Ndd. *Ule* niets anders is dan het oude *wîle*, met de betekenis (stof) *doek*, die men op een stok bond om als *ragebol* te dienen.

Schematisch kan men de verwisseling der semantische homoniemen als volgt voorstellen :

A <i>wile</i>	B (hoofd-)doek	B' (stof-)doek	A ² <i>wile</i> , stof- of wis-doek
A <i>ûle</i>	B <i>wis</i> (doek)	B' <i>wis</i> (bezem)	A ² <i>ûle</i> , keerbezen, ragebol

(1) Vgl. nog de volgende parallelen : Mnl. *ovenwisch* is ons *oven-dweil* ; bij D'ARSY is *vodde* of *slet* = *ecovillon*, dat hij ook met *ovenbessem* vertaalt ; onze *stokdweil* of *zwabber* is de Hgd. *Schiffsbesen* ; naast Ndl. *heiplagge*, waarvoor Limb. *lap*, staat de gepromoveerde Limb. *plag*, *hoofddoek*. Tegenover de deftige *dwale*, bij KIL. *mantile*, Mnl. *servet*, is zijn *doeplet*, onze *dweil*, als opneemvodde en schoteldoek, een miserabele *Assepoester*.

De gangbare verklaringen rekenen alleen met het gepromoveerde *ûle*, en zijn dus anachronistisch. Voor de ene heet het voorwerp zo „wegen der runden Gestalt die an einen Eulenkopf erinnert” (KLUGE), voor de andere omdat de zachte haren „dem Eulengefieder vergleichbar sind”. De eerste laat terzijde dat het woord ook handbezems van andere dan ronde vorm aanduidt, de andere gebaart te vergeten dat de „Schweinshaare”, waarvan de meeste van die dingen gemaakt worden, toch niet zo bijzonder zacht zijn.

Nu hoor ik wel iemand van JEEP's adepten, die het blazoen van de Schalk hooghouden wil, zeggen : „Om Ulenspiegels wil heb ik tegen de vaak gevochten, en uw langdradig factum, met zijn overbodige en onvergeeflijke zijsprongen, doorlopen. Wat me al te gek of al te verwaand-geleerd scheen, heb ik zo maar wat van verre bekeken, maar ik heb toch de draad gesnapt en weet waar ge naartoe wilt, met uw taalkundige prietpraat van drie ellen voor een frank. Gij hebt, tot vervelens toe, willen bewijzen dat *ûle* reeds vóór 1335 uit *wile* ontstaan is. Om U plezier te doen wil ik dat voor een ogenblik wel aannemen ; maar ziet ge dan niet, dat daarin geen zweem van argument steekt tegen JEEP's verklaring? *Wile* is *wile*, en als uw *wile* = grap in 1335 *ûle* was, waarom zou dan *wile* = doek toen ook al niet *ûle* geweest zijn? En het komt toch niet op het instrument aan ; een *wis* past zelfs nog beter dan een *ragebol* !”

Na een paar seconden om te bekomen van die verguiszende swing in het rechteroog der Wetenschap, zou ik daar, bedeesd, op antwoorden : Van zuiver fonetisch standpunt uit hebt gij volkomen gelijk, en ik bewonder de heldere blik die gij op die rebarbatieve dingen werpt. Late, zelfs zeer late, attestatie is inderdaad nooit meer dan

een presumptie van late oorsprong. De moeilijkheid is hier van kulturhistorische en litteratuurhistorische aard.

De hele Ulenspiegel-geschiedenis, met het volksboek inbegrepen, dagtekent van vóór het Protestantisme. Toen was de *wile*, met of zonder de var. *ûle*, vooral, zoniet uitsluitelijk de sluier der nonnen. Dat voorwerp was toen weinig blootgesteld aan misprijzen of zelfs aan een burleske behandeling. Zo iets begrijpt men beter nadat het Protestantisme de nonnen, tegelijk met de *wilen*, had afgeschaft. Ulenspiegel heeft wel eens een lelijke bedreiging geuit tegen een oude begijn, maar dat was zo kwaad niet gemeend. Hoe zou hij anders op zijn doodsbed verlangd hebben door begijnen begraven te worden? Men mag dan niet vermoeden dat hij een gewijde sluier... zo schromelijk profaan zou misbruikt hebben!

Maar — *remoto omni joco imbecillo* (in bacillo), alle jok op een stokje — : de schalk die zich tot JEEP's kracht-imperatief kon verstouten, is een creatie van het volksboek. Vergeleken met hem waren de Ulenspiegels van 1335 maar belleketrek-spelende scholieren of gichelende misdienaars. De schalk van JEEP bestond niet in 1335 en, wie niet bestaat, kan ook geen kracht-imperatief lossen!

Overigens... waarom schamoteert uw vriend JEEP dat woordje *mi* weg, zonder hetwelk zijn ulenspiegelse fantasie ondenkbaar is? Als we, die goocheltoer laten passeren, en ook nog oogluikend aannemen dat de *d* van het artikel in 1335 kon vervluchtigen, dan is er inderdaad een treffende gelijkenis tussen *Ul' 'en spiegel* en *Ulenspiegel*. Maar... tussen de naam JEEP en die van een recent oorlogsvoertuig is de gelijkenis minstens even groot : gaan we daarom vermoeden dat de jeep door JEEP werd uitgevonden?

V. De naam Ulenspiegel en zijn consoorten : Till van Kalm — Johan van Lunen — Till von Utzen — Nicolas von Wyle

De twee vorige hoofdstukken hebben met een overvloed van voorbeelden bewezen dat de klankevolutie *wil-* > *úl-* werkelijk bestaan heeft, al werd daarvan tot nu toe geen enkel voorbeeld gegeven in de Historische Grammatica's der Westgermaanse talen. De naam Ulenspiegel *kan* dus uit *wilenspiegel* ontstaan zijn. Er blijft ons nu over te bewijzen dat hij werkelijk op dat etymon teruggaat.

KROGMANN is, zover ik zie, de enige die aan de vogelnaam als dusdanig gedacht heeft. Volgens hem moet de eerste drager van de naam een gezicht gehad hebben, dat op dat van een uil geleek. Het element *spiegel* is voor hem een variante van de witte aarsvlek van het ree, die JEEP tot zijn „ulenspiegelse” fantasie gebracht had, nl. een glanzende plek in het gevederte, vgl. pauwenspiegel. Maar die spiegel wordt nu voor KROGMANN... een sluier; *Ulenspiegel* = *uilenluier* moet betekenen... *Uilengezicht*. In de semantiek gebeuren veel zonderlinge dingen, dank zij de homonymie : maar hier hebben we te doen met een sprong, die noch langs synoniemische, noch langs homoniemische weg verklaard wordt. Dat is dan een sprong in het luchtledige, en er kan geen geloof aan gehecht worden, daar alle motivatie ontbreekt (1).

G. F. LUSSKY, die in 1938 de laatste bekende poging deed om het tergend raadsel op te lossen, beriep zich ook op een *uil*, maar op een metaforische : voor hem was het eerste lid de *uil* van KIL. homo stolidus et improbus, die hij, met grote vrijheid, interpreteerde als *schalk* en *nar*.

(1) Voor de artikels van KROGMANN en LUSSKY, zie p. 71 nota 1.

Spiegel was voor hem *Muster*, en het geheel betekende dus *Narrenmuster*, wat zou gelijk staan met *Erznarr*.

Het resultaat was plausiebel, maar de tussenstadiën waren het minder; en er was vooral een zwak punt in, dat mijn N° 9 en 17 in het licht gesteld hebben. De *uil* van KIL. heeft zijn homoniemisch equivalent in KIL. *loen*, homo stupidus et insulsus, en hij was oorspronkelijk de ellendige *aldwile*, de *Altenteiler*, een sukkelaar waarvan ons hedendaags „*domme uil*” het laatste stadium vertegenwoordigt. Op geen enkel moment van zijn evolutie heeft dat woord iets gemeen gehad met het begrip *schalk* of *nar* (1).

De *uil* van LUSSKY was, zei ik, een metaforische; maar wij weten nu dat die metafore verwekt werd door een homoniemenverwisseling. Het was dus een pseudo-metafore, aangezien ze niet door een begripsassociatie met de vogel tot stand kwam, maar door een klankassociatie met de *naam* van die vogel... En hetzelfde geldt voor al de andere *uilen*, die in mijn opstel besproken werden. Men ziet dan niet in welke „echtmetaforische” *uil* wel in Ulen-spiegel zou kunnen steken (2). Onder de pseudo-uilen uit *wile* daarentegen is de keus groot.

De voornaamste nuances die we voor *wile* > *ûe* in het licht gesteld hebben, zijn: tijdruimte, geschikte tijd, vrije tijd, oponthoud, windstille, rust, slaapje, rustplaats, hinderlaag, keer, beurt, wisselend ogenblik, lot, luim, gril, verpozing, scherts, gekheid, grap en fopperij — alle uit

(1) De helderziende, scherpzinnige *uil* is de griekse *γλαυξ*, de vogel van Pallas Athene, die hier eerst met de Renaissance bekend werd. Die vogel speelt geen rol in de volkstaal.

(2) JOH. JANSSEN, *Geschiede des D. Volkes*, zag in de *uil* „het juist gekozen zinnebeeld om de valse kattendreken en dieftachtige knepen van Ulen-spiegel te kenmerken, die men dikwijls in het karakter der duitse boeren vindt”. — Het zou moeilijk zijn meer onzin in evenveel woorden uit te drukken.

germ. *hwilô* ; bovendien : wis, keerborstel, ragebol en doek uit germ. *wil-*, lat. *velum*.

Als we rekening houden met de noodzakelijke aanpassing aan *-spiegel*, en met de approximatieve betekenis die voor het complex mogelijk is, wordt onze keuze tussen de mogelijke „uilen” zeer beperkt. Alleen de zeven laatste nuances van *ûl* < *hwilô* kunnen in aanmerking komen ; en daaronder lijkt mij „*grap*” de meest adequate. Dat brengt ons tot *Grappenspiegel* Hgd. *Schwankspiegel*, waarschijnlijk in een latijns schoolmidden gecalkoord op *Speculum Otiorum*, d. i. *Facetiarum*, een collectie *fabulae otiosae* (KIL. wijle = otium), luimige, grappige vertellingen. Die naam kon van meet af aan globaal-metaforisch gebruikt worden om een persoon aan te duiden, die dergelijke historietjes met brio vertelde, eventueel : die ze in de klas voorlas, misschien zelfs : die een dergelijke collectie compileerde. Die persoon was dan een „echte wilenspiegel”.

Deze interpretatie vindt nu steun in sommige andere namen die, hetzij met de held van het volksboek, hetzij met dragers van de naam Ulenspiegel in enig verband staan. Om dat verband beter te doen begrijpen moet ik hier vooraf een semantische regel formuleren, waarvan de toepassing op talrijke plaatsen van mijn onderzoek te vinden is. Die regel luidt als volgt : Wanneer twee woorden in één bepaalde betekenis synoniem worden, kunnen ze elkander ook in andere betekenissen vervangen, m. a. w. *de homoniemen van synoniemen kunnen onder elkaar synoniem worden*.

Treffende voorbeelden waren o. a. *Op (p)lumen Pingsten* (N° 11), *op syn luymen liggen* (N° 8) en KIL. *loen* (N° 9), waarin het element *lâm-* of *lân-* een primitief element *wil-* verving, omdat een semantisch homoniem *lâm-*, *lân-*, in andere betekenissen synoniem was van *wile*.

Met die regel voor ogen moeten we nu even nadenken

over bedoelde namen. Daaronder is één expliciet geval van synonymie, terwijl we voor de drie andere de synonymie alleen kunnen vermoeden, wegens sommige gegevens in betrekking met het volksboek en zijn held.

Het expliciet geval is dat van *Johan van Lunen*, Anwalt der stad Soest (Westfalen) en van een hem nabestaande *Arnd van Lunen* (zijn broer?). Naast beide namen staat resp. in 1473 en 1482, de mentie „*genannt Ulenspeigell*”. Dat was dus een *familiale* toenaam, waarin we, steunende op de equivalentie *lüne* = *wîle*, een synoniem mogen vermoeden van de naam van Lunen. In het opgegeven jaar, ofwel in een vroegere periode, stonden dan als gelijkwaardig naast elkaar : *van Lunen*, *van Wile*, en *Wilenspiegel* (1).

De tweede naam die ons intrigeert luidt *van Kalm*. Er heeft te Brunswijk een aanzienlijke familie van die naam bestaan, waarvan de leden traditioneel raadsleden der stad waren. In die familie komt de, anders zeldzame, voor naam *Till* zo veelvuldig vóór dat hij, naar de woorden van E. A. ROLOFF, „zeitweilig geradezu ein Namensbestandteil” ervan uitmaakte. Als we nu bedenken dat Ndd. *Kalm*, met de betekenis windstilte (KIL. *kalm*, malacia, vulgo *calmus*) als equivalent heeft Ndd. *Lunen*, dat op zijn beurt een substituut was voor *wîle* (zie N° 4), dan vragen we ons af, of we ook hier soms niet te doen hebben met een equatie : *van Kalm* = *van Lunen* = *van Wile* = *Wilenspiegel*.

Daarbij rijzen dan een paar secundaire vragen op. In oorkonden der stad verschijnt in 1335 en 1337 een uxor, resp. mulier *Ulenspeghel* of *Ulenspeygel*, aan wie geld verschuldigd is ; en in 1355 is er weer, ditmaal in de volkstaal, spraak van een *Ulenspeygelsche* (dezelfde?), die geld staan

(1) ENKLAAR, *Uit Ulenspiegels Kring* vermeldt dat in het Hausbuch van een prinselijke familie een blad met *Luna* voorkomt, waar de vaganten (farnschüler) *Luna's Kinderen* genoemd worden. Dat duidt eenvoudig op „*Kinder der Laune*” of „*launige Kinder*”.

had op het huis van een zekere Hans Nygenwerder. Al schijnen ons vandaag de resp. sommen waar het om gaat gering, toch is het evident dat die vrouw (of vrouwen) tot de gegoede burgerij der stad behoorde. Schooiers als de held van het volksboek verschijnen niet als crediteurs in oorkonden, en evenmin hun nabestaanden.

Vraag : behoorde die Ulenspeygelsche niet tot de familie van Kalm, die misschien toen reeds Ulenspiegel als vaste bijnaam droeg? Tweede vraag : had soms geen naar Mölln uitgeweken, en daar in 1350 overleden, lid van deze Brunswijkse raadsfamilie, in dat stadje een grafsteen gekregen, waarop de familiale bijnaam Ulenspiegel vermeld stond? Dat zou ons niet moeten verwonderen, aangezien de vrouw in kwestie in dezelfde jaren alleen onder die bijnaam, zonder meer, vermeld werd. Derde vraag : behoorden de Soestse Van Lunens, „genannt Ulenspiegel”, en wellicht de in 1481 te Hannover vermelde Hans Ulenspiegel, die daar kolen aan de stad leverde, ja zelfs de in Dortmundse oorkonden der 15de e. vermelde Ulenspiegels niet alle tot die zelfde Brunswijkse koopmansdynastie van Kalm? In de bloeitijd der Hanse zou zo iets helemaal niet verwonderlijk zijn. En dat zou wellicht tot de conclusie voeren dat de familiale bijnaam Ulenspiegel oorspronkelijk alleen aan één enkel individu gegeven werd, nl. aan de stamvader der Brunswijkse Van Kalms, en wel in het begin der 14de e.

Toch lijkt het mij waarschijnlijk dat de compiler van het volksboek de betekenis van de naam Ulenspiegel kende ; dat moeten we, meen ik, besluiten uit twee andere onomastische gegevens.

Volgens het volksboek was Till von Utzen, burgheer van Ampleven, peter van de schalk. Het is toch, zoals reeds ROLOFF aanmerkte, zeer verwonderlijk dat men nog rond 1483 naam en voornaam zou gekend hebben van de peter van een schooier, die, in 1350 als oude man gestorven,

rond 1275 moest geboren zijn. De naam van die peter komt dan ook zeer verdacht voor. Volgens opgaven van ROLOFF hebben er effectief heren van Utzen bestaan ; maar die kwamen eerst in 1360, dus tien jaar na het aangegeven stervensjaar van de schalk, in het bezit van het slot Ampleven. En ze werden eerst in 1425 beleend met een boerenhof (veel later Ulenspiegelhof genoemd) te Kneitlingen, het dorp waar, volgens het volksboek, de schalk geboren werd. Overigens werd in dat zelfde jaar 1425 de slotheer van Ampleven beschuldigd van straatroof ; zijn slot werd bestormd en in brand gestoken door de burgers van Magdeburg en van Brunswijk, waarna het in pand gehouden werd door laatstgenoemde stad.

De compiler wist iets af van de locale geschiedenis ; hij maakte er voldoende gebruik van om de schijn van authenticiteit te wekken, maar hij sprong er vrij mee om. Het peterschap van Till von Utzen is een loutere fictie, wat ook bevestigd wordt door het feit dat geen enkele heer van Utzen ooit de voornaam Till gedragen heeft.

De heer van Utzen werd Till genoemd, omdat... het doopkind Till moest heten ; en het doopkind moest hoogstwaarschijnlijk Till heten, omdat die voornaam traditioneel was in de brunswijkse familie van Kalm. En nu we de compiler eenmaal betrapt hebben op fictie, moeten we de vraag stellen : waarom koos hij de naam van Utzen voor de peter ?

In het Zuidoostmidden, waar ik vermoed dat het volksboek gecompileerd werd, had de samensteller waarschijnlijk het woord *Uz* (1) grap, fopperij, leren kennen,

(1) *Uz* werd niet vóór de 18de e. opgetekend. Het woord is inheems in de Elzas, de Pfalz, Hessen en Zwitserland. KLUGE meent, zonder verdere uitleg, dat het een joods woord is ; H. PAUL houdt het voor id. met *Uz*, Koseform van Ulrich, maar zegt niet waarom. Ik vermoed dat het in een schoolmidden uit *otium* ontstaan is en dat het op een lijn staat met het eveneens uit de school

dat uitstekend paste als benaming van de geestelijke vader van zijn held. Het toeval wilde dat er in het brunswijkse, waarover hij voldoende was ingelicht, een familie bestaan had met een gelijkgeschreven, zoniet gelijk uitgesproken naam (1) : hij koos die dus als opzettelijk equivalent van *van Wile = Wilenspiegel*.

En dat brengt ons tot een laatste vraagteken. In mijn artikel in *De Vlaamse Gids*, waarnaar ik nu moet verwijzen, heb ik het vermoeden uitgesproken dat de geestelijke vader van het volksboek, na Poggio met zijn te Nurenberg in 1474 gedrukte *Facetiae*, de Wurtembergse kanselier Niclas von Wyle zou geweest zijn. Die humanist had jaren lang een latijnse kostschool gehouden te Esslingen, en in 1478, het jaar van zijn dood, een collectie verzamelde *Translatzen oder Teutschungen*, uit Poggio en andere, laten drukken. In zijn voorrede onderlijnde hij het feit dat hij „in tütsch brachte... aller maiste die (geschichten) so minen jüngern lustig und kurzwylig wurden zu lesen”. Een dergelijk, toen hooggeschat auteur, was wel een adequate patroon voor het Ulenspiegelboek. Zou het dan louter toeval zijn dat de, natuurlijk vrij gefingeerde vader van de schalk, nl. Claus Ulenspiegel, een naam draagt, waarvan de beide bestanddelen concorderen met die van de naam Niclas von Wyle?

De in dit kapitteltje gepostuleerde synonymie der namen Van Kalm, Ulenspiegel, van Lunen, von Utzen, von Wyle, stelt een serie vragen, waarop, met de mij toegankelijke hulpmiddelen, geen antwoord kan gegeven worden. Het

afkomstige *Jux*, scherts, grap, uit *jocus*, waaruit ons *jok*, Eng. *joke*, en Hgd. *verjökeln* naast *verjuxen* = verspelen, verkwisten.

(1) ROLOFF schrijft de naam der heren van Ampleven met umlaut. Of dat uit de archiefstukken blijkt weet ik niet. Daar een eigenaam steeds met hoofdletter begint, en de umlaut daarbij vroeger onbetekend kon blijven, kan men niet met zekerheid zeggen hoe VON UTZEN in het Volksboek moet uitgesproken worden.

zou mij niet verwonderen dat die vragen de een of andere zoeker op het spoor van positieve gegevens konden brengen, die nieuw licht zouden werpen op de hele Ulenspiegel-historie. Zij laten ons in ieder geval vermoeden dat de betekenis van de naam Ulenspiegel in de 14de en 15de e. bekend was, en dat men toen het eerste lid werkelijk als identiek met *wîle* = grap voelde ; wat dan een bevestiging is van de voorgestelde verklaring.

„Das Dunkel über Tills Namen wird vermutlich nie gelichtet werden” schreef ROLOFF in 1940 ; het wil mij schijnen dat we er nu toch de hoofdzaak over weten (1).

VI. Slotbeschouwing bij titel en ondertitels

De resultaten van deze studie zijn veelvuldig en voor sommige lezers zeker al te dispaaraat. De oplossing van het op zich zelf onbeduidend Ulenspiegel-raadsel was noch uitgangspunt, noch einddoel ; en ik zou er mij in geen geval de moeizame opzoekingen om getroost hebben, die voor de uitwerking nodig zijn gebleken.

Van meer belang was het onvermoed probleem van historische fonetica, dat er, althans voor een deel, nl. de overgang *wîl-ûl*, overvloedig door belicht wordt. De oplossing daarvan heeft ons, direct of indirect, de verklaring aan de hand gedaan van een dik zestigtal woorden en gezegden uit het Ndl., Ndd., Hgd., Eng., Fra. en Waals. Het vervolg over de gevallen *wî > û-* in andere woorden,

(1) Vers 31-32 van de Vorrede van Brant's Narrenschiff (1494) luiden als volgt : *Den Narrenspiegel ich diss nenn, In dem ein yeder narr sich kenn.* Zou die ondertitel Narrenspiegel misschien door de titel Ulenspiegel geïnspireerd zijn? Men denke echter ook aan Nigel Wirekers *Speculum Stultorum* 12de e.

dat wegens beperkte ruimte moet worden uitgesteld, zal dat getal nog beduidend vermeerderen.

Dat probleem was het uitgangspunt van mijn sedert meer dan twintig jaar begonnen documentatie ; maar toen ik enige maanden geleden aan de uitwerking begon, was het nog slechts een bijkomstig doel.

Hoofddoel dezer studie is nu het inzicht te bevorderen in de taalhistorische rol der homonymie, die ik op gelijke voet stel met de synonymie, en tevens een uitvoerige proeve te geven van historisch-vergelijkend taalonderzoek, volgens een methode, die ik voorstel te noemen : de methode der homonymisch-synonymische schakels of „schakelmethode”.

In sommige opzichten druist die methode regelrecht in tegen solied gevestigde tradities en onbesproken overtuigingen. Het spreekt dan vanzelf dat ik noch op brede instemming, noch bijzonder op navolging reken. Daarvoor zijn meer proeven dan deze nodig (1). Als mij de tijd gegund wordt, hoop ik die te geven, want de stof ligt klaar voor een paar tientallen studies met de zelfde semantische strekking als deze.

In laatste instantie streven dit en de volgende opstellen naar een nog veel verder verwijderd einddoel, nl. aantonen dat het taalleven in al zijn aspecten en ook het hele geestesleven van de mens uitsluitelijk beheerst wordt door formeel zowel als door conceptuele analogie, met radicale uitsluiting van alle — zuiver utopische — identiteit.

Daar analogie-werking onmogelijk is zonder de factor tijd, moet alle denkbare taalverklaring noodzakelijk taalhistorie zijn. Van strict-synchronische taalstudie mogen we

(1) Ik denk aan het motto dat Jos. WRIGHT in 1905 boven zijn *Engl. Dialect Grammar* schreef : Nur das Beispiel bringt das Licht ; Viele Worte tun es nicht !... maar het zou moeten luiden : Viele Beispiele bringen ...e Bissel Licht ; Wenig Worte tun es nicht !

nooit meer verwachten dan een verfijning van de praktisch-utilitaire taal-didactiek en van de esthetische taalwaardering. Op taalverklaring kan zij hoegenaamd geen aanspraak maken.

Bij de Prenten

Het detail uit de gravure *De Sottebollen*, een groots opgezet *Festum Follorum*, van P. Breugel de O. (circa 1560) vertoont o. a. een zot (met de vedel op de rug), die op de linker vuist een uil draagt. Hij doet denken aan het titelblad van het Duits volksboek ed. 1515 en 1519, waar Ulenspiegel te paard zit met opgeheven armen, op de rechter vuist een uil, in de linker hand een spiegel.

Ongeveer honderd jaar na Breugel schilderde Frans Hals (1580-1666) nog een uil op de schouder van zijn *Malle Babbe*, een zottin, zoals de naam het zegt, die men — zeker abusievelijk — „Heks” gedoopt heeft.

In beide gevallen is de uil attribuut der zothed, als homoniemische realisering van *ûl* < *wile* = grap (zie p. 85-86). Het zelfde zien we op de Ulenspiegel-gravuur van Lucas van Leyden (1520), waar de kleine schalk alleen gekenmerkt wordt door een uil op de linker schouder. Een reproductie van deze gravuur brengt *De Vlaamse Gids*, Nov. 1950, die ook het detail uit het Stilleven van P. Aertszen (1549) weergeeft, dat hierboven op p. 123 besproken werd.
